

HOCALI-GEDEBEY KÜLTÜRÜ'NÜN KÖKENİ VE NAHÇIVAN'A YAYILIMINA İLİŞKİN YENİ VERİLER

NEW DATA ON THE ORIGIN AND SPREAD OF THE HODJALY - GEDABEK CULTURE TO NAKHCHIVAN

Makale Bilgisi | Article Info

Başvuru: 15 Şubat 2025	Received: February 15, 2025
Hakem Değerlendirmesi: 24 Mart 2025	Peer Review: March 24, 2024
Kabul: 13 Ağustos 2025	Accepted: August 13, 2025

DOI : 10.22520/tubaar.1838469

Veli BAHŞALİYEV* - Rafia SOY - Elmar BAHŞALİYEV*****

Özet

Azerbaycan'ın batısında Karabağ, Gence ve Gedebeş bölgelerinde ortaya çıkan Hocalı-Gedebeş Kültürü günümüzde Ermenistan ve Gürcistan'ın bazı bölgelerine de yayılmıştır. 1986 yılında başlayan ve süregelen araştırmalar neticesinde bu kültürün Nahçıvan'da ve Aras Nehri'nin güneyinde de yayıldığına dair veriler ortaya koymuştur. Nahçıvan'ın dağlık bölgelerinde bu kültürle ilgili Kolanı, Sarıdere, Hakkıhlık, Kumluk gibi göçebe kampların ve nekropollerin bulunması Hocalı-Gedebeş Kültürü'nü taşıyan toplumun güneye doğru ilerlemesi ile ilişkili olup, bu toplumun Nahçıvan'dan ve Karabağ'dan geçerek Aras Nehri'nin güneyinde yerleştiğini göstermektedir. Nahçıvan'da ele geçirilen arkeolojik bulgular bu toplumun bir grubunun Kültepe I, Kültepe II, Şahtahtı, Sederek, Şortepe, Kızılburun yerleşmeleri başta olmak üzere ovalarda; diğerlerinin ise göçebe hayat yaşayarak dağlık ve dağeteği bölgelerde yerleştiğini göstermektedir. Araştırmalar bu toplumun Nahçıvan'da uzun süre yerleştiğini ve bölgenin yerel yönetiminde söz sahibi olarak siyasal düzenin oluşmasında olaylara eşlik ettiğini kanıtlamaktadır. Nahçıvan'da bulunan arkeolojik eserlerin incelenmesi Hocalı-Gedebeş Kültürü toplumu ile Nahçıvan'ın yerel toplumu arasında bir kaynaşma olduğunu da belgelemektedir. Hocalı-Gedebeş Kültürü toplulukları güneye doğru yer

* Prof. Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Tarih ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Nahçıvan / Azerbaycan.
e-posta: velibahshaliyev@mail.ru ORCID: 0000-0002-4914-3016.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye.
e-posta: rafiasoy07@gmail.com ORCID: 0000-0001-7410-322X.

*** Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Bölümü, Erzurum / Türkiye.
e-posta: elmarbakhshaliyev@gmail.com ORCID: 0000 0003 3360 0961.

Bu makalenin atfı künyesi / How to cite this article: Bahşaliyev, V., Soy, R. & Bahşaliyev, E. (2025). Hocalı-Gedebeş kültürü'nün kökeni ve Nahçıvan'a yayılımına ilişkin yeni veriler. *TÜBA-AR*, 37, 53-73. <https://doi.org/10.22520/tubaar.1838469>

değiştirmesi muhtemelen, MÖ. II binyılın sonu ve I binyılın başlarında Güney Kafkasya'da gelişen siyasi olaylarla bağlantılı olmalıdır. Kendine özgü silahlar ve çanak çömlekle karakterize edilen Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Urartu yazıtlarında bahsedilen Etiuni adıyla anılan kavimler olduğunu düşünüyoruz. Büyük olasılıkla Etiuni Krallığı Etiuniler ve yerel kabileler tarafından oluşturulmuştur. Urartu krallarının, Güney Kafkasya'ya gelişlerinden bahseden yazıtlarında ismi geçen Etiuni Ülkesi'nin Azerbaycan'ın batısında Hocalı-Gedebey Kültürü'nün yayıldığı, Uti kabilelerinin yaşadığı bölge ile, Yunan kaynaklarında Otena ismi verilen coğrafya ile örtüşmesi dikkati çekmektedir. Kimi araştırmacılar da Etiuni Ülkesi'nin Güney Kafkasya'da yer alan bir bölgenin adı olduğunu görüşünü savunmaktadır. Kaynakların ve arkeolojik eserlerin verdiği bilgilere dayanarak bu kabilelerin Aras Nehri ile Gökçe (Sevan) Gölü arasında yerleştiğini ve bu ülkenin Azerbaycan'ın batısında konumlandığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Güney Kafkasya, Urartu Devleti, Hocalı-Gedebey Kültürü, Etiuni Ülkesi, Gökçe (Sevan) Havzası

Abstract

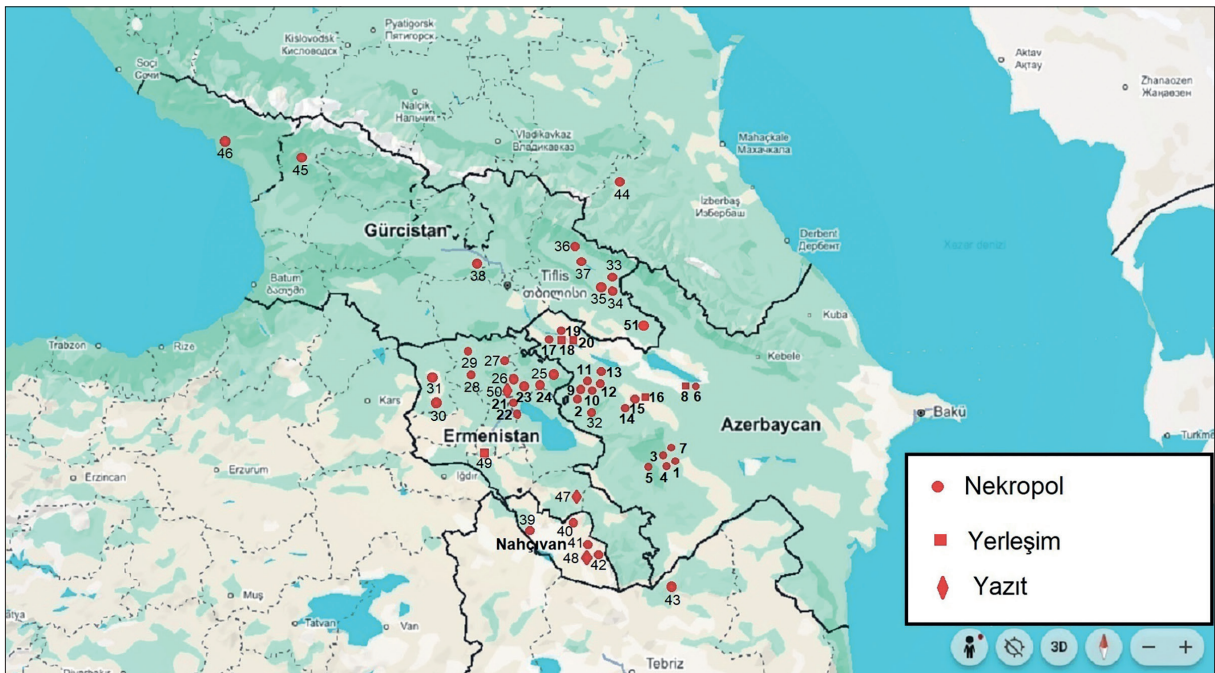
Hodjaly - Gedabek Culture, formed in the west of Azerbaijan in the regions of Karabakh, Ganja and Gedabek, is also distributed in some regions of Georgia and Armenia. Studies conducted since 1986 have found that this culture is also widespread in Nakhchivan and in the south of river Araxes. The identification of nomadic settlements and necropolises in the mountainous regions of Nakhchivan, such as Kolanı, Sarıdere, Hakkıhlık and Kumluk, is associated with the spread of the Hodjaly-Gedabek Culture in the southern regions. After passing through Karabakh and Nakhchivan, they settled in the south of river Araxes. Archaeological finds revealed in Nakhchivan show that part of these tribes are inhabited in the settlements of Kültepe I, Kültepe II, Şahtahtı, Sederek, Şortepe, Kızılburun; and other nomadic lifestyles were located in mountainous and foothills. Studies show that these tribes settled in Nakhchivan for a long time and were accommodated in political events. Interpretation of archaeological materials shows that compounds appeared between the local population of Nakhchivan and the alien tribes. Apparently, the spread of the Hodjaly-Gedabek culture in the south during the late II and early I millennium BC, is associated with events developing in the South Caucasus. We think that Hodjaly-Gedabek Culture distinguishing with peculiar ceramics and weapons were those tribes mentioned in the Urartian inscriptions under the name Etiuni. Apparently, the confederation of Etiuni was formed by local tribes. In this regard, it attracts attention that the territory of the Etiuni tribes mentioned in the Urartian inscriptions coincides with the territory of the Hodjaly-Gedabek Culture, where the Uti tribes settled. The territory of these tribes in ancient sources was referred to as Otena. According to researchers, the country of Etiuni was the name of a certain region of the South Caucasus. Based on archaeological and written data, it can be said that the Etiuni tribes settled in the space bounded in the south by the Araxes River and in the north by Lake Gökce (Sevan). This territory covered the western regions of Azerbaijan.

Keywords: South Caucasus, Urartu State, Hodjaly-Gedabek, Etiuni tribe, Gökçe (Sevan) Basin

Nahçıvan toprakları Yakın Doğu ile Güney Kafkasya arasında jeo-stratejik açıdan elverişli bir coğrafi konumda yer almaktadır. Arpaçay, Nahçıvançay, Elinceçay vadileri kuzeyden, sıradağlarla birkaç parçaya ayrılan ve güneybatıda Aras Nehri ile sınırlanan, Aras ovasına kadar uzanır. Bu vadilerin ulaşım şartları ve yaşam sürmek için elverişli olması eski çağlardan beri toplumların uğrak yeri olmasını ve yerleşim alanı olarak seçilmelerini sağlamıştır. Bölgede vadiler boyunca uzanan yollar Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın kuzeyi, Güney Kafkasya ve Yakın Doğu ülkeleriyle ticari ilişkileri, göç yolları, eski kavimlerin askeri seferleri ve kültürel ilişkiler için elverişliydi (Bahşaliyev, 2002, s. 5). Nahçıvan'da Halaf, Ubeyd ve Dalma Tepe kültürlerinin izlerinin bulunması bununla alakalıdır (Bahşaliyev ve ark., 2024, s. 35-50). Halaf ve Ubeyd kültürleri Yakın Doğu kültürlerinin Nahçıvan'a yayılımını gösteriyorsa, Dalma Tepe Kültürü de Güney Kafkasya kültürlerinin Yakın Doğu'ya yayılımını doğrulamaktadır (Бахшалиев & Бахшалиев, 2021, s. 187-197; Бахшалиев, 2023, s. 14-82). Araştırmalar Yakın Doğu ve Güney Kafkasya ülkeleri arasındaki ilişkilerin Tunç ve Demir Çağı'nda da devam ettiğini göstermektedir. Güney Kafkasya'nın önemli kültürlerinden olan Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde oluştuğu düşünülerek Hocalı-Gedebey Kültürü adıyla anılan kültür bölge için önem teşkil etmektedir. Yapılan araştırmalar bu kültürün sadece Karabağ bölgesi ile sınırlı olmadığını, günümüz Gürcistan (Akhvlediani, 2005, s. 258-295), Ermenistan (Akhvlediani, 2005, s. 260) topraklarının yanı sıra Azerbaycan'ın güney topraklarına, Nahçıvan'a ve Aras Nehri'nin güneyine (Ghouci & Hejebri, 2021, s. 174) yayıldığını doğrulamaktadır (Fig. 1). Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait buluntuların bir kısmı 1986-1989 yıllarında bulunmuş ve yayınlanmıştır (Bahshaliyev, 1998, s. 1-20). Ancak 2005-2006 yıllarında Nahçıvan'da yaptığımız araştırmalar sırasında elde edilen arkeolojik bulgular Hocalı-Gedebey Kültürü'nün güneye yayıldığını doğrulayan yeni gerçekleri ortaya çıkarmıştır. Aras'ın güneyinde Larican nekropolünün keşfedilmesi, ayrıca Nahçıvan'ın yerleşimlerinde Hocalı-Gedebey tipi çanak çömleğin bulunması bu konuyu yeniden gündeme getirmiştir. Araştırmalar bu kültürün Etiuni boylarıyla akraba olduğunu ve bu boyların Urartular'ın Güney Kafkasya'ya yaptıkları seferlere karşı yapılan savaşlarda önemli rol oynadıklarını gösteriyor (Bahşaliyev & Bahşaliyev, 2019, s. 23-24). Nahçıvan'da ortaya çıkarılan buluntuların bir kısmının yayınlanmış olmasına rağmen arkeolojik bulguların tamamı ele alınarak yeterince araştırılmamıştır. Bu çalışmadaki amacımız Hocalı-Gedebey Kültürü'nün güneye doğru yayılmasını yeni bulgularla değerlendirmek ve bu kültürün Etiuni boylarıyla bağlantısını araştırmaktır.

Figür 1

Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Yayıldığı Esas Merkezler / Main centers of Hodjaly - Gedabek Culture: 1-Hocalı, 2- Gedebey, 3-Ballıkaya, 4-Axmaxı, 5-Sırxavend, 6-Mingeçevir, 7-Dovşanlı, 8-Mingeçvir yerleşimi, 9-Haçbulak, 10-Daşkesen, 11-Bayan, 12-Kuşçu, 13-Çovdar, 14-Hanlar, 15-Gence, 16-Genceçay Yerleşimi, 17-Kazah, 18-Sarıtəpə Yerleşimi, 19-Taşsalahlı, 20-Babaderviş Yerleşimi, 21-Lçaşen (Ördekli), 22- Gökçe (Sevan), 23-Golovino, 24-Kulalı (Aygedzor), 25-Khurjin-Khoger, 26-Dilican, Redkin Lager, 27-Lorut, 28-Karakilise (Kirovokan), 29-Calaloglu, 30-Artık, 31-Gümrü (Leninakan), 32-Kalakent, 33-Tsitelgori, 34-Tibaani, 35-Kedeli, 36-Akura, 37-Pevrebi, 38-Sasireti, 39-Gazhan, 40-Kolani, 41-Bayahmet, 42-Kumluk, 43-Larican, 44-Kuştağa, 45-Zemo Svaneti, 46-Dranda, 47-Sisian Yazıtı, 48-Hoşkeşin Yazıtı, 49-Metsamor, 50-Ördəkli Yazıtı, 51-Khirsə (V. Bakhshaliyev & R. Soy).

Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Yayılım Alanı, Araştırma Tarihi ve Kökeni

Yayılım Alanı

Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Hocalı köyünde, daha sonra Gedebey'de (Bünyadov, 1960, s. 73) ortaya çıkan bu kültür, Azerbaycan'ın batı bölgeleri, Gürcistan'ın güneyi, Ermenistan'ın kuzey bölgeleri ve İran'ın kuzeydoğusunda yayılmıştır. Ancak Hocalı-Gedebey Kültürü'nün ana merkezi Azerbaycan'ın batı bölgeleriydi. 20. yüzyılın 80'li yıllarında yapılan araştırmalar bu kültürün Nahçıvan'a yayıldığını doğrulamış, 21. yüzyılın başlarında ise bu kültüre ilişkin yeni bulgular elde edilmiştir (Bahşaliyev, 2023, s. 210-219). Geç Tunç ve Erken Demir Çağı'nda Güney Kafkasya'nın büyük bir bölümünü, o sıradan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı kapsayan Hocalı-Gedebey Kültürü Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerinde oluşan arkeolojik kültürlerden bazı özellikleriyle farklılık göstermektedir (Bahşaliyev & Schachner, 2001, s. 1-23). Bu farklılıklar öncelikle Hocalı-Gedebey Kültürü'nün karakteristik özelliği olan çanak çömleklerinde, silah çeşitlerinde ve ölü gömme adetlerinde kendini göstermektedir. Bu kültür, gri renkli çanak çömlek, zoomorfik kaplar, konik başlı hançerler ve kavis şekilli namlusu olan baltalarla karakterize edilmektedir. Çanak çömlek genellikle çizgi, yiv ve kazıma bezemelidir. Çizgi bezemelilerin bir kısmı insan ve hayvan resimleri ile de bezetilmiş, kazıma bezemelilerin bazılarında desenler beyaz macunla doldurulmuştur (Гүсейнова, 1989, s. 97-126, tablo 1-30). Hocalı Gedebey Kültürü'nün yayıldığı bölgede farklı özellikler gözlemlenmiştir. Desenleri beyaz macunla doldurulmuş çanak çömlekler bu kültürün temel özelliklerinden biridir. Bu tip çanak çömlek Ermenistan ve Gürgistan'daki merkezlerden de bulunmuştur (Nərimanov, 1958, s. 99). Ancak Dağlık Gedebey ve Karabağ bölgelerinde zoomorfik özelliklere sahip, halka dabanlı, yiv bezemeli, siyah cilalı kaplar çoğunlukta, beyaz macunla kaplamalı kaplar nadirdir. Burada mezarlar taş sanduka formunda olup, armağanları bronz eserler ve silahlarla zengindir (Гүсейнова, 2011, s. 38) Genceçay bölgesinde ise desenleri beyaz macunla kaplamalı çanak çömlek çoğunlukta. Hocalı-Gedebey Kültürü'nün yaygın olduğu bölgede mezar tipleri ve çanak çömleklerde bazı yerel farklılıklar görülse de bunlar kültürün bir bütün olarak anlaşılmasına engel değildir. Hocalı-Gedebey Kültürü genellikle MÖ 14-9. yüzyıllar arasına tarihlendirilmiş, bazen de bu kültürün MÖ 7. yüzyıla kadar uzandığı düşünülmüştür (Bünyadov, 1960, s. 73; Гүсейнова, 1989, s. 44-52).

Araştırma Tarihi

Hocalı-Gedebey Kültürü merkezlerinin 19. yüzyıldan beri bilinmesine rağmen, bu kültürün bilimsel olarak incelenmesi 1920'li yıllarda, Sovyet iktidarının kurulmasından sonra başlamıştır. Başlangıçta yalnızca mezarlıklarla ortaya çıkan bu kültüre ait yerleşimler daha sonra keşfedilmiştir. Bu yerleşimlerinin en önemlilerinden olan Gence, Mingeçevir, Babaderviş ve Sarıtepe arkeolojik araştırmalarla incelenmiştir (Bahşaliyev, 2007, s. 192-203). Bu kültüre ait merkezler Karabağ, Gence ve Gedebey gruplarına ayrılarak incelenmiştir (Гүсейнова, 1989, s. 10). I.M. Caferzade, bu kültüre özgü buluntular arasında siyah açkılı kaplar, bronz eserler, akik, alçı boncuklar, obsidiyen ve çakmaktaşı ok uçlarının ağırlıkta olduğunu söylemiş, Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait çanak çömleklerin karakteristik özelliklerini anlatmıştır (Джафарзаде, 1945, s. 161-162). Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait mezarlar toprak kurganlar, taşla toprak karışım kurganlar ve taş sandık türü mezarlarla temsil edilmiştir (Cəfərov, 2000, s. 84; Гүсейнова, 1989, s. 11-52). Hocalı-Gedebey Kültürü'nün çömlekçiliği, sanatsal tasarımı ve bezeme kompozisyonunun zenginliği ile öne çıkmaktadır. Arkeologlar N.A. Museyibli ve G.K. Ahundova, Zeyemçay ve Tovuzçay nekropollerindeki bulgulara dayanarak desen motiflerini içeriklerine göre 5 gruba ayırmışlardır (Müseyibli & Axundova, 2013, s. 12). Bu kültür araştırmacılar tarafından çeşitli isimler altında tanıtılmıştır. Hocalı-Gedebey Kültürü Sovyet arkeolojisinin tanınmış temsilcisi B.A. Kuftin tarafından "Gence-Karabağ Kültürü" olarak nitelendirilmiştir (Bünyadov, 1960, s. 73; Куфтин, 1941, s. 65-75). 20. yüzyılın 30'lu yıllarında MÖ 2. binyılın ikinci yarısı ve 1. binyılın başlarına ait olan merkezler grubu, çeşitli Sovyet arkeologları tarafından "Hocalı-Gedebey Arkeolojik Kültürü" adı altında araştırılmaya başlanmıştır (Qədirova, 2016, s. 79). Tabii ki, bu kronolojik çerçeveye dahil olan merkezler kompleksinin bu şekilde adlandırılması tesadüfi değildir, esas olarak ilk buluntuların keşfedildiği bölgelerin, Hocalı ve Gedebey şehirlerinin isimleriyle ilgilidir. Ancak bahsettiğimiz bu arkeolojik kültürün adı konusunda başka seçenekler de öne sürülmüştür. Gürcü arkeolog K. Piçhelauri, Hocalı-Gedebey Kültürü'nün yayılım alanına Kura Nehri'nin orta havzasını da eklemiş ve eski Şida-Kartlı bölgesinin Geç Tunç-Erken Demir Çağı arkeolojik merkezler kompleksini "Merkezi Transkafkasya Kültürü" olarak sunmuştur (Pizchelauri, 2005, s. 140). N.V. Minkevich-Mustafayeva bu kültürü "Merkezi ve Doğu

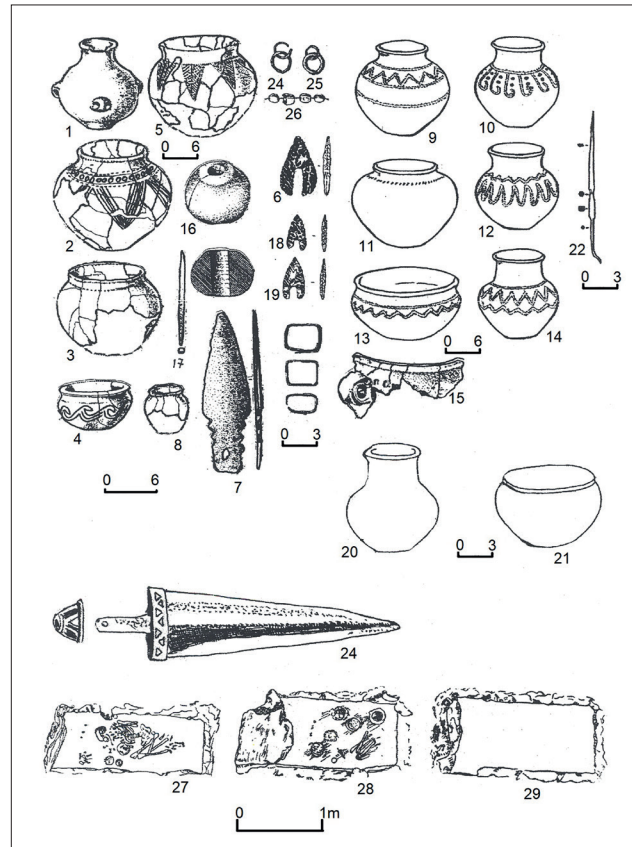
Transkafkasya'nın Geç Tunç - Erken Demir Çağı Kültürü" olarak adlandırmayı önermiştir (Минкевич-Мустафаева, 1962, s. 137). Son zamanlar kimi araştırmacılar "Merkezi Transkafkasya Kültürü" yerine "Lçaşen-Tsitelgori Kültürü" anlayışını tercih etmişler (Akhvlediani, 2005, s. 262). Ermenistan'da yaygın olan bu kültüre bir grup bilim insanı tarafından "Lçaşen-Metsamor Kültürü" adı verilmiştir (Пилипосян, 2024, s.119-126). Ancak arkeoloji literatüründe araştırmacılar "Hocalı-Gedebey Kültürü" adına öncelik vermektedirler. Bu durum halen adlandırmada farklı kullanımlara yer bırakmakta ve adı geçen üç Güney Kafkasya ülkeleri arasında mesele teşkil etmektedir.

Köken

Arkeolojik araştırmalar Hocalı-Gedebey Kültürü'nün esas olarak kendisinden önceki yerel kültürler temelinde geliştiğini göstermektedir (Bahshaliyev, 1997, s. 34; Bahshaliyev, 2007, s. 190). Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Azerbaycan topraklarındaki eski kültürlerle bağlantısını doğrulayan temel kanıt niteliğinde çömlekçiliğin yeri doldurulamaz bir yere sahiptir. Söz ettiğimiz gibi Hocalı-Gedebey Kültürü genellikle gri renkli çanak çömlekle karakterize edilmektedir. Yani bu kültürün tipik çanak çömleklerini ele alırsak, Azerbaycan'da Erken Tunç Çağı'ndan itibaren gri renkli çizgi desenli çanak çömleklerin yayıldığını görmekteyiz (Исмаилов, 2008, s. 82-83). Azerbaycan'ın kuzey ve batı bölgelerinin, o sıradan Gence-Karabağ bölgesinin Orta Tunç Çağı kültürleri gri renkli, çizgi, yiv ve baskı bezemeli çanak çömleklerle karakterize edilmektedir (Алиев, 1991, s. 145-147). Hocalı-Gedebey Kültürü'nün erken dönemine ait kaplarında Orta Tunç Çağı'na ait dekoratif motifler kullanılmış, bezemeler çizgi, yiv ve baskı yöntemi ile yapılmıştır (Fig. 2). Siyah cilalı, çizgi ve baskı bezemeli çanak çömleğin, Azerbaycan'ın Orta Tunç Çağı kültürünün karakteristik özelliklerinden biri olduğu söylenebilir. Bu tür çanak çömlek Karabağ ve Nahçıvan merkezlerinden ele geçirilmiştir. Hasansu kurganı (Müseyibli & Ağalarzadə, 2013, s. 7-20), Nehecir kurganı (Seyidov & Baxşaliyev, 2002, s. 51-87) ve Kuku kurganında (Novruzlu & Baxşaliyev, 1993, s. 41-42) bu tip çanak çömlekler bulunmuştur. Desenleri beyaz hamurla kaplamalı çanak çömleğin kökenini de Orta Tunç Çağı kurganlarına dayanmaktadır. Bu tür desenlere sahip çanak çömlekler Orta Tunç Çağı Karacemirli kurganlarından bulunmuştur (Гусейнова, 2011, s. 38). Hocalı-Gedebey Kültürü'nün bezeme motifleri de Erken ve Orta Tunç Çağı'ndan bilinmektedir. Örneğin, svastika tipli bezemeler Kültepe I yerleşiminin Erken Tunç Çağı tabakasından (Абибуллаев, 1982, s. 301, XXI tablo, 9) ve Orta Tunç Çağı Kızkale kurganlarının çanak çömleğinde görülmüştür (Bahşaliyev ve ark. 2019, s. 57). Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait mezar tipleri ve gömü biçimleri de Erken ve Orta Tunç Çağı'ndan bellidir. Bir grup bilim insanının Hint-Avrupalılara ait etmek istediği at gömüleri de Orta Tunç Çağı'nda ortaya çıkmıştır (Абибуллаев, 1961, s. 27-36). Bazı araştırmacılar Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait bronz eserlerin Tuna Nehri çevresinden göç yoluyla getirildiğini söylese de (Belck, 1893, s. 61-82), bu görüş araştırmalarla doğrulanmamıştır. Arkeolojik çalışmalar, Azerbaycan'ın da aralarında bulunduğu Güney Kafkasya'nın en eski metalurji merkezlerinden biri olduğunu kanıtlamıştır (Иессен, 1935, s. 7-216; Бахшалиев, 2005, s. 4-118). I.R. Selimhanov tarafından Hocalı-Gadabay Kültürü'ne ait bronz eserlerin spektral analizi, bunların hazırlanmasında kullanılan hammaddelerin Gedebey bakır madenlerinden alındığını doğrulamış ve bu teorilerin yanlış olduğunu kanıtlamıştır (Селимханов, 1960, s. 20-28).

Figür 2

Haçbulak Kurganlarının Buluntuları / Finds from the Khachbulak kurgans (H. Kesemenli)

Nahçıvan'da Hocalı-Gedebey Kültürü'ne Ait Merkezler

Geç Tunç - Erken Demir Çağı'nda, Nahçıvan'da MÖ 3. binyılın ikinci yarısında oluşan Boyalı Kaplar Kültürü giderek zayıflamaya başlasa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Bu dönemde Nahçıvan'da bir yandan Boyalı Kaplar Kültürü devam ederken, diğer yandan yerleşimlerde ve mezar alanlarında Hocalı-Gedebey Kültürü'nün özelliklerini taşıyan çanak çömlekler, silahlar ve süs eserler ortaya çıkmıştır. Nahçıvan'ın Geç Tunç - Erken Demir Çağı kültürü MÖ II. binyılın sonu ve I. binyılın başlarına tarihlenmektedir. Önce Nahçıvan'ın dağlık bölgelerinde, daha sonra Aras vadisindeki ovalarda ortaya çıkan Hocalı-Gedebey Kültürü, çoğunlukla gri çanak çömleklerle karakterize edilmiştir (Baxşaliyev 2002, s. 21-51). Ancak bu kültüre ait merkezlerde yer yer pembe renkli çanak çömlekler de bulunmaktadır. Nahçıvan'da Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait çok sayıda yerleşim ve nekropol keşfedilmiş olup bunların tamamının tek bir makalede incelenmesi oldukça zordur. Bu nedenle sadece Hocalı-Gedebey Kültürü'nün tipik özelliklerini, bu kültür için özgün çanak çömlek, silah ve süs eserler içeren merkezleri incelemeyi düşünüyoruz. Bu merkezlerde, Hocalı-Gedebey Kültürü'ne özgü, beyaz macunla kaplamalı, konik başlı hançerlerin bulunması özellikle dikkat çekicidir. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlı Nahçıvan'da bulunan bu merkezler, yüzey araştırmaları ve kazılarla öğrenilmiştir (Baxşaliyev, 2002, s. 4-72).

Kolanı Yerleşimi

Halk arasında Karnıyarık olarak adlandırılan Kolanı yerleşimi, Nahçıvan'da, Şahbuz ilçesine bağlı Kolanı köyünün doğusunda, Nahçıvançay'ın sol yakasında, nehre doğru uzanan, doğal olarak birkaç parçaya bölünmüş dağ silsilesinin yüksek sırtı üzerinde, bir yamaçta yer almaktadır (Fig. 3). Yerleşimin bulunduğu bölge doğuda dar bir dağ silsilesi, güneydoğuda dar bir boğaz, kuzeybatıda ise Nahçıvançay vadisi ile sınırlanmıştır. Yaşam şartlarının zor olduğu bu alanda, zaman zaman doğa şartlarının olumsuzlukları ve toprak yapısında oluşan erozyon nedeniyle, kültür tabakası korunamamıştır. Yerleşim V. Aliyev tarafından birkaç sondaj kazısıyla araştırılmış ve kültür tabakasının birikmediği ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik malzeme yalnızca yüzey buluntularından oluşmaktadır. Burada yapılan yüzey araştırmalarıyla (Bakhshaliyev, 2002, s. 33-34) yerleşimden ezgi taşları, havaneli, obsidiyen parçaları, obsidiyen ok uçları ve çok sayıda çanak çömlek elde edilmiştir (Fig. 4). Yerleşimin coğrafi konumu, Nahçıvançay vadisinden geçen eski yolun denetimi açısından oldukça önemlidir. Arkeolojik araştırmalar buradaki yaşamın mevsimsel olduğunu göstermektedir. Yerleşimden ele geçirilen çanak çömlek parçalarını gri ve pembe renkli olmak üzere iki gruba ayırabiliriz. Gri çanak çömlek, kaba kum katkılı kilden yapılmış ve orta derecede pişirilmiştir. Tamamı elde yapılan çanak çömleklerin dış yüzeyi düzeltilip cilalanmıştır. Gri çanak çömlek ağırlıklı olarak çanak türü kapların ağız kenarlarına ait parçalarla temsil edilmektedir. En yaygın türleri küresel gövdeli, kısa boyunlu ve ağız kenarı dışa doğru kıvrıktır (Fig. 4, 3). Kimi örneklerin gövdesinin üst kısmına çizgi ve kabartmalarla bezemeler yapılmıştır. Çanak çömleklerin formlarında dışa doğru katlanmış basit

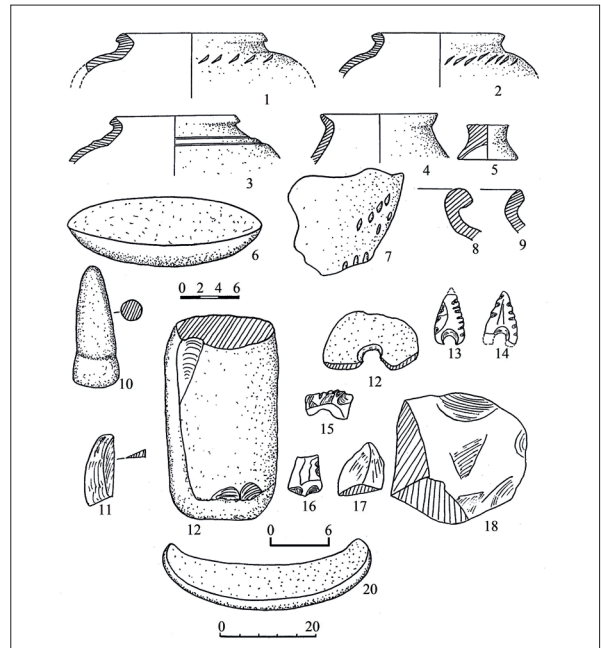
Figür 3

Kolanı Yerleşimi / *Kolanı Settlement* (V. Bakhshaliyev)

Figür 4

Kolanı Yerleşiminin Buluntuları / *Findings of Kolanı Settlement* (V. Bakhshaliyev)

ağız kenarları ve kalınlaştırılmış ağız kenarları görülmektedir (Fig. 4, 4, 8, 9). Pembe renkli çanak çömlek kaplar, kısa boyunlu, küresel formlu, ağız kenarı dışı doğru kıvrık çanaklarla temsil edilmektedir. İnce veya iri kum karışımı kilden yapılarak orta derecede pişirilen bu eserlerde belirgin bir özensizlik göze çarpmaktadır. Hepsi çizgi ve çentiklerle bezenmiştir (Fig. 4, 1, 2).

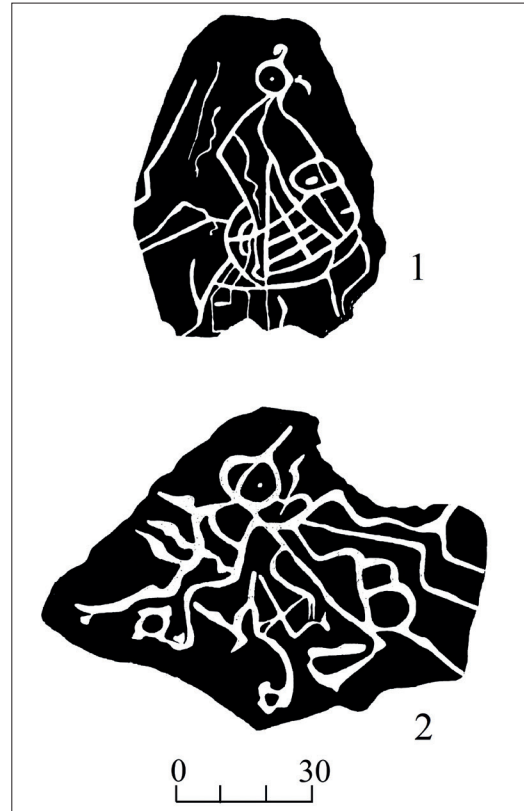
Kolanı Nekropolü

Bu nekropol, Kolan yerleşiminin doğusunda uzun bir tepe üzerinde yer almaktadır. Nekropolde bulunan mezarların bir kısmı doğal erozyon sonucu tahribata uğramıştır. 1986-1989 yıllarında V. Bahşaliyev tarafından yapılan kurtarma amaçlı kazılarda, bu nekropolde dağılmış halde bulunan mezarlarla birlikte 16 mezar incelenmiştir (Bahşaliyev, 1998, s. 1). Nekropolde taş sanduka mezarların yapımında form ve teknik açıdan bir standart bulunmamaktadır. Mezarların bir kısmı kare, bir kısmı çokgen, bir kısmı da köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen şeklindedir. Mezarlar, toprağa açılan çukurlara yassı taşların yan yana yerleştirilmesiyle yapılmıştır. Duvarların bir kısmı kaba taşlarla örülerek tamamlanmıştır. Taş sandukaların üstü yassı taşlar yan yana konularak kapatılmıştır. Araştırma sırasında 7 no'lu taş sanduka tipi mezarın yan duvarlarında karşılıklı yerleştirilmiş, kazıma yöntemi ile yapılmış iki resimli taş bulunmuştur (Bahşaliyev, 1998, s. 2, resim 1). Resimlerden biri 103 cm yüksekliğinde ve 82 cm genişliğinde (Fig. 5, 1), diğeri ise 63 cm yüksekliğinde ve 83 cm genişliğinde (Fig. 5, 2) bir taş levha üzerindedir. Bu resimlerin duvar taşlarına işlenmiş olması insanların öteki dünyaya olan inancıyla ilgili bilgiler verir mahiyettedir. Resimlerin benzerlerinin şu ana kadar bulunamamış olması bu mezarları ayrıca önemli kılmaktadır. Kolanı taş sandık mezarları için toplu gömme adeti karakteristiktir. İskeletler mezarların bir köşesinde toplanmış halde bulunmuştur. İskeletler karışık durumda olduğundan sayıları sadece kafataslarına göre belirlenmiştir. İskelet sayısı 3-17 arasındadır. Kolanı nekropolünün incelenmesi neticesinde, defin sırasında mezarlıkta yeme içme ile ilgili bazı törenlerin yapıldığına dair izler, örneğin mezarlıkta ocak, ocağın civarında ise çanak çömlek parçaları görülmüştür (Bahşaliyev, 2002, s. 37).

Mezar armağanları çanak çömlek, süs eşyaları ve silahlardan oluşmaktadır. Çeşitli kil kaplarla temsil edilen çanak çömlek eserler gri ve pembe olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Pembe renkli çanak çömlek az sayıdadır (Fig. 6, 1-5). Bunlar ince kum katkılı kilden yapılmış ve orta derecede pişirilmiştir. Bazen kapların cidarında gri veya siyah renkli pişmemiş bir tabaka kalmıştır. Çanak çömleklerin çoğu gri renktedir (Fig. 6, 6-19). Bu gruba ait kil kaplar çoğunlukla ince ve bazen kaba kum karışımı kilden yapılmış olup orta derecede pişirilmiştir. Bazı kapların cidarında kahverengi bir tabakanın varlığı da izlenmiştir. Renk tonları gri ile siyah arasında değişen kil çömleklerin dış yüzeyi alacalı ve iyi cilalanmış, iç kısmı ise pürüzsüzdür. Formca çok çeşitli olan gri çanak çömlek

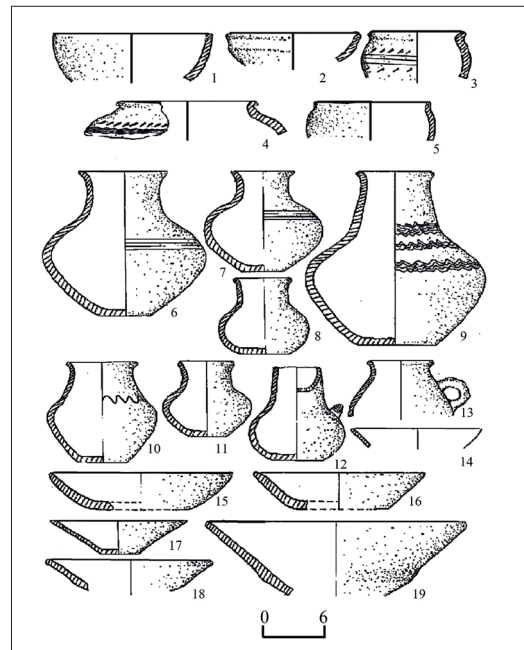
Figür 5

Kolanın Mezarının Duvar Resimleri / The wall drawings of Kolanı tomb (V. Bakhshaliyev)

Figür 6

Kolanı Nekropolünün Buluntuları / Findings from the Kolanı Necropolis (V. Bakhshaliyev)

tipolojisinde, ayrıca tepsî ve bardak türü kaplar da görülmektedir. Kolani nekropolünde bulunan gri çanak çömleğin bir kısmı kazıma üsluplu şeritlerle desenlenmiş, desenin içi ise beyaz macunla doldurulmuştur. Çizik desenlerin beyaz macunla doldurulması Hocalı-Gedebey Kültürü'nün karakteristik bir özelliğidir.

Mezarlardan ele geçirilen buluntuların bir kısmı bronz silahlar (Fig. 7, 1-4; Fig. 9; Fig. 10) ve süs eşyalarıdır (Fig. 7, 5, 6; Fig. 8). Kolani nekropolünde bulunan bronzdan yapılmış süs eserler; boncuklar, kolyeler, deniz kabuğu geçirilmiş küpeler, iğneler ve diğerlerinden oluşmaktadır. Süs eserler ve silahlar tipolojik olarak Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait olanlarla benzerdir. Hocalı-Gedebey Kültürü'nün özellikleri bronz hançerlerde daha net görülmektedir. Kolani nekropolündeki 10 numaralı mezardan 7 adet bronz hançer ele geçirilmiştir. Bu hançerlerden 5 tanesi Hocalı-Gedebey tipi hançerlerdir.

Figür 7

Kolani Nekropolü. Tunç Hançerler ve Takılar / *Kolani Necropolis. Bronze Dagger and Jewellries* (V. Bakhshaliyev)

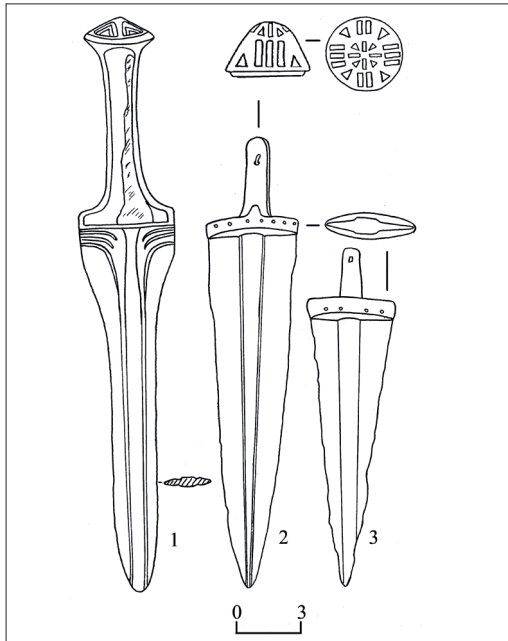
Figür 8

Kolani Nekropolü. Takılar / *Kolani Necropolis. Jewellries* (V. Bakhshaliyev)

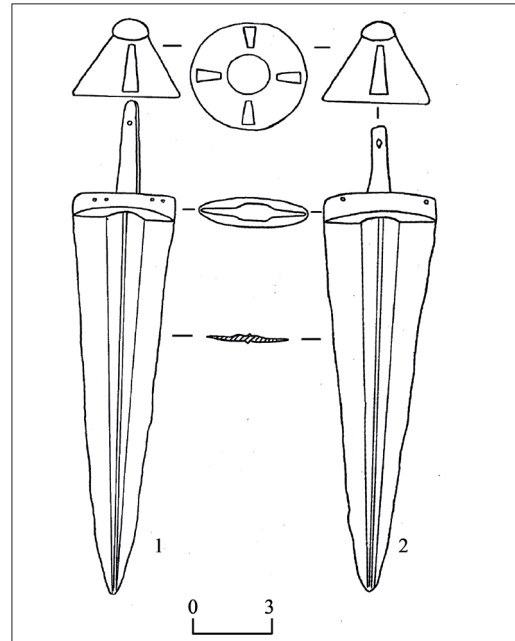
Figür 10

Kolani Nekropolü. Birinci (2-3) ve İkinci Tip (1) Hocalı-Gedebey Hançerleri / *First (2-3) and Second Type (1) Hocalı-Gedebey Daggers* (V. Bakhshaliyev)

Figür 9

Kolani Nekropolü. Birinci Tip Hocalı-Gedebey Hançerleri / *Kolani necropolis. First Type Hocalı-Gedebey Daggers* (V. Bakhshaliyev)

Kumluk Yerleşimi

Kumluk yerleşimi Nahçıvan'ın Ordubad ilçesine bağlı Bist köyünün kuzeyinde, Nesirvaz Nehri'nin sağ kıyısında yer almaktadır (Fig. 11). Yerleşimde V. Bahşaliyev tarafından yapılan sondaj kazıları sırasında kültür tabakasının varlığı belirlenememiştir. Yüzey araştırmaları zamanı yerleşimden Geç Tunç - Erken Demir Çağı'na ait çanak çömlek ve aletler ele geçirilmiştir (Fig. 12). Yerleşimin yüksek rakımda yer alması ve buluntu azlığı burada yaşamın mevsimsel bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait buluntular ağırlıklı olarak yerleşimin yakınındaki nekropolde ele geçirilmiştir.

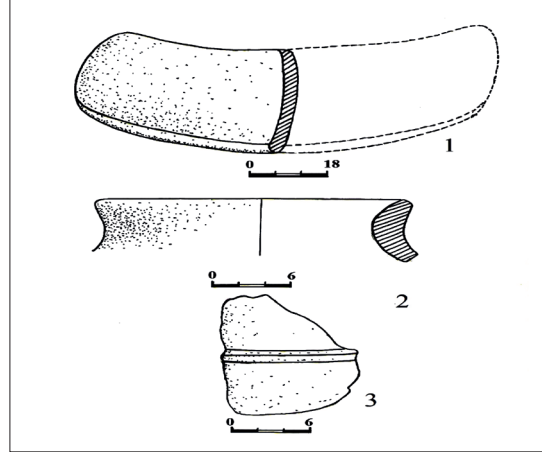
Figür 11

Kumluk Yerleşimi / *Kumluk Settlement* (V. Bakhshaliyev)

Figür 12

Kumluk Yerleşimin Buluntuları / *Findings from the Kumluk Settlement* (V. Bakhshaliyev)

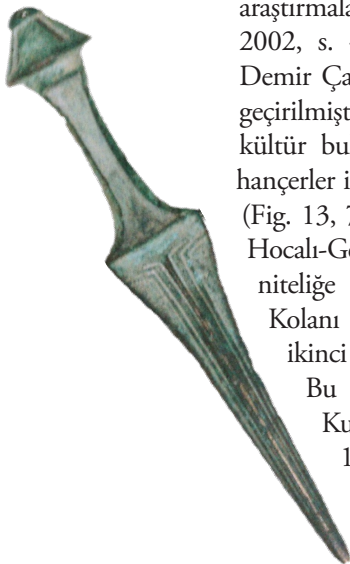

Kumluk Nekropolü

Kumluk nekropolü, Ordubad ilçesinde, Bist köyünün kuzeyinde, yerleşiminin yakınında, Nesirvazçay'ın sağ kıyısında yer almaktadır. Nekropoldeki mezarların bir kısmı sel suları nedeniyle, bir kısmı da kanal kazılması sırasında yok olmuştur. Nekropoldeki mezarlar taş sanduka tipindedir (Fig. 13, 9-10). Tahrip olmuş bazı mezarların

Figür 14

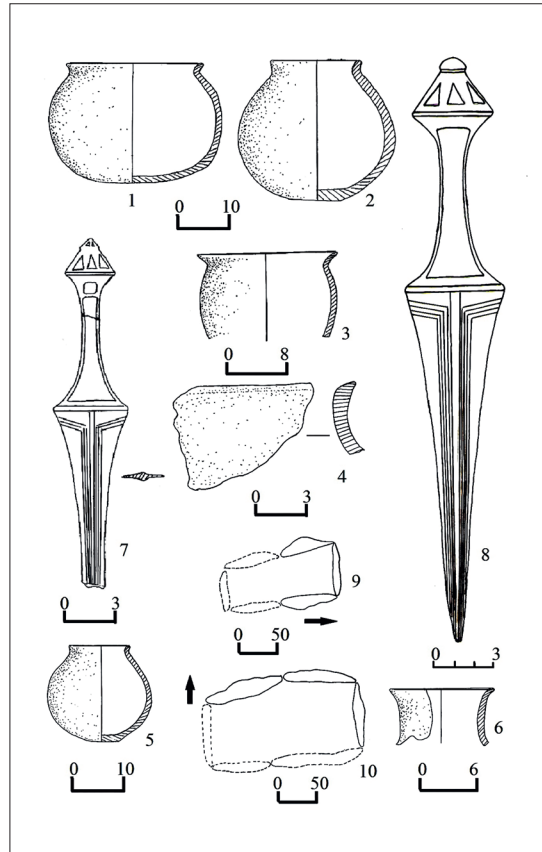
Kumluk Nekropolü.
Tunç Hançer /
Kumluk Necropolis.
Bronze Dagger
(V. Bakhshaliyev)

malzemeleri inceleme sırasında köylüler tarafından toplanarak bize teslim edilmiştir. Nekropolde bulunan çanak çömlekler gri renklidir. Nekropolde kısmen tahrip olmuş bazı mezarlarda Veli Bahşaliyev'in yaptığı araştırmalar sırasında (Bahşaliyev, 2002, s. 4-72) Geç Tunç - Erken Demir Çağı'na ait çanak çömlek ele geçirilmiştir (Fig. 13, 1-6). Maddi kültür buluntuları arasındaki bronz hançerler iki örnekle temsil edilmiştir (Fig. 13, 7-8; Fig. 14). Bu hançerler Hocalı-Gedebey Kültürü'ne özgü niteliğe sahiptir. Bu hançerler Kolanı Nekropolü'nde bulunan ikinci tip hançerlerin benzeridir. Bu tip hançerler Nahçıvan'da Kumluk, Kolanı (Бахшалиев, 1995, s. 42; 1991, s. 219) ve Bayahmet'te bulunmuştur.

Figür 13

Kumluk Nekropolünün Buluntuları / *Findings from the Kumluk Necropolis* (V. Bakhshaliyev)

Bayahmet Yerleşimi

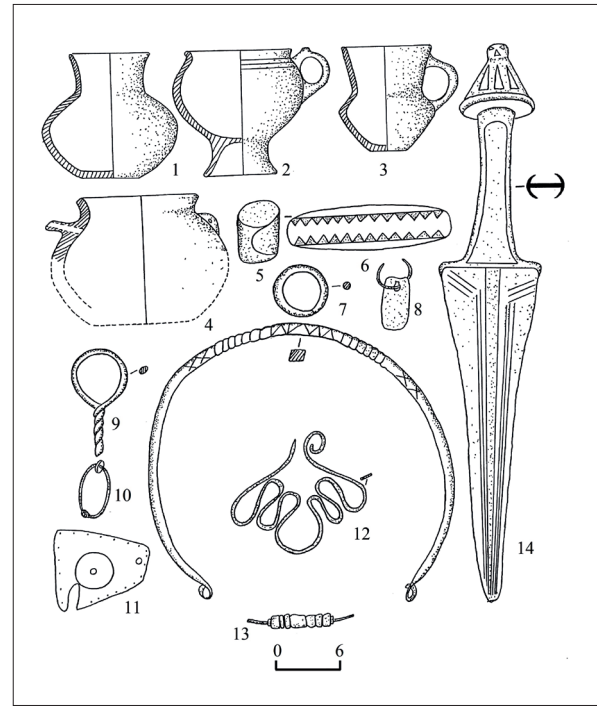
Bu yerleşim Nahçıvan'ın Culfa ilçesine bağlı Bayahmet köyünün güneybatısındaki bir dağ nehrinin kenarında yer almaktadır. Yerleşimde V. Bahşaliyev tarafından yürütülen iki sondaj kazısında kültürel tabakanın varlığı tespit edilmemiştir. Yüzey araştırmaları sırasında yerleşimden Hocalı-Gedebey Kültürü'ne özgü gri renkli çanak çömlek parçaları ele geçirilmiştir. Buluntuların azlığı, yerleşimin yüksek rakımda yer alması, yaşamın mevsimsel nitelikte olduğunu göstermektedir.

Bayahmet Nekropolü

Bayahmet Nekropolü, Culfa ilçesinde aynı adı taşıyan köyün güneybatısındaki sıradağların nehre doğru uzanan yamacında yer almaktadır (Bahşaliyev, 2002, s. 119, şekil 36). Nekropol, 1989 yılında Bayahmet köyüne giden toprak yolun onarımı sırasında tahrip edilmiştir. Taş sanduka tipi mezarların bir kısmının tahrip olduğu bu süreçte, mezarlardan çok sayıda çanak çömlek, süs eşya, mızrak ucu, bronz zincir ve diğer eserler ele geçirilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı V. Bahşaliyev tarafından köylülerden alınmıştır. 1991 yılında V. B. Bahşaliyev tarafından yapılan araştırmada nekropolde iki adet taş sanduka tipi mezar incelenmiştir (Bahşaliyev, 2002, s. 45-48). Taş sanduka tipi mezarların yanları yassı taşlardan yapılmış olup, duvarlarının üst kısmı kaba taşlarla örülerek tamamlanmıştır. Toplu gömme geleneği, araştırılan ilk mezarın karakteristik özelliğiydi. Bu taş sandukada zengin maddi kültür örnekleri ele geçirilmiştir. Bunlar arasında bronz hançerler, süs eserler ve çanak çömlekler yer almaktadır (Fig. 15). İkinci mezarda ise insan iskeletine ait sadece iki küçük kemik parçası bulunmuştur. Bu taş sandukanın içinden bir küpe ve birkaç parça halinde kil çömlek ele geçirilmiştir.

Figür 15

Bayahmet Nekropolünün Buluntuları / Findings from the Bayahmet Necropolis (V. Bakhshaliyev)

Çanak çömlek ince ve kaba kum katkılı kilden yapılmış olup, iyi pişmiş ve gri renklidir (Fig. 15, 1-4). Tamamı el yapımı olan bu kapların dış yüzeyleri hafifçe cilalanmıştır. Ancak bazı kaplar üst üste yerleştirilen bantlardan yapılmış ve iyice cilalanmıştır. Çanak çömleğin bir kısmı siyaha boyanarak dıştan iyice sıvazlanmıştır. Çanak çömlekler çanak, çömlek ve testi türü kaplardan oluşmaktadır.

Bayahmet'deki ilk mezarda bulunan Hocalı-Gedebey tipi hançer özellikle dikkat çekicidir (Fig. 15, 14). Bu hançer, Kolan nekropolünde bulunan ikinci tip hançerlere benzemektedir. Üçgen namlu, kısa saplı, üçgenlerle süslenmiş konik başlıklı bu hançer dökme tekniğiyle yapılmış ve sapının ortasına ahşap kakma için bir çerçeve yerleştirilmiştir.

Gazhan Yerleşimi

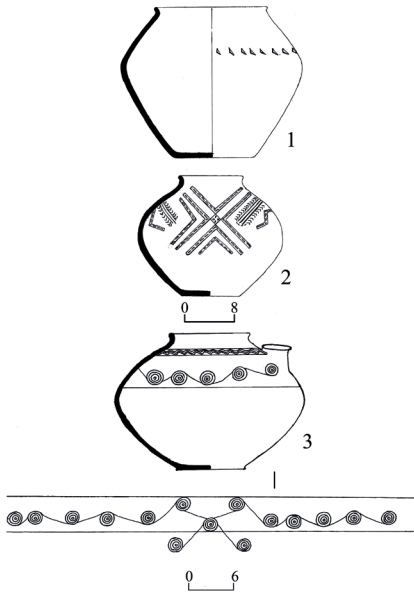
Bu yerleşim Şerur ilçesine bağlı Çerçiboğan köyünün güneyinde yer almaktadır. Yerleşimde yapılan yüzey araştırmaları sırasında Hocalı-Gedebey Kültürü için karakteristik olan gri renkli çanak çömlek parçaları bulunmuştur. Yerleşime dair herhangi bir mimari kalıntı görülmemiştir. Yerleşimin bulunduğu alan çimlerle kaplı olduğundan iyi araştırılamamıştır.

Gazhan Nekropolü

Nekropol yerleşimin güneyinde yer almaktadır. Nekropolün bulunduğu bölge halk arasında "Kashan" ve "Kaksan" olarak da adlandırılmaktadır. Nekropolün her tarafı tarlalarla çevrilidir. Alan defalarca tarım için kullanıldığından mezarların kurgan örtüsü tamamen kaybolmuştur. Mezarlardan biri bu bölgede kanal kazılırken bir tesadüf sonucu ortaya çıkarılmıştır. Ne yazık ki mezar tamamen tahrip olduğundan türünü ve şeklini

Figür 16

Gazhan Nekropolünün Buluntuları / Findings from the Gazhan Necropolis (V. Bakhshaliyev)

belirlemek mümkün olmamıştır.

Mezardan bulunan arkeolojik eserler gri renkte pişmiş üç adet çömlek tipi kaptan oluşmaktadır. Çömlekler ince kum katkılı kilden yapılmış ve iyi pişirilmiştir. Bunlardan birinin dış yüzeyi düzleştirilmiş ve çentiklerle desenlendirilmiştir (Fig. 16, 1). İkinci çömleğin dış yüzeyi düzeltilip cilalanmış, geometrik bezemelerle süslenmiştir. Çömleğin gövdesine kazıma tekniğiyle desenler yapılmış ve bunların içleri beyaz bir macunla doldurulmuştur (Fig. 16, 2; Fig. 17, 2). Bu tür çanak çömlekler arkeoloji literatüründe *beyaz macunla kaplamalı* çanak çömlek adı verilmektedir (Nərimanov, 1958, s. 99). Bu tip desenlerin birer aynısı Genceçay merkezlerinden bellidir (Nərimanov, 1958, XX tablo 1) Bu motifle süslenmiş çanak çömlekler Hanlar, Gence, Topalhasanlı, Bayan

Figür 17

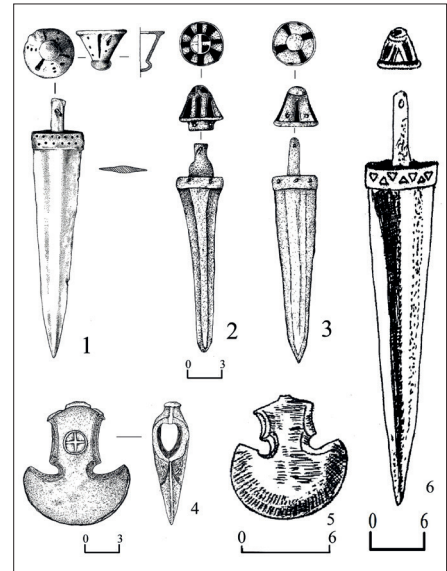
Desenleri Beyaz Macunla Kaplı Çanak Çömlek. Kolanı (1) ve Gazhan (2) Nekropolü / Kolanı Necropolis. Pottery with Patterns Covered with White Paste (V. Bakhshaliyev)

ve Genceçay bölgesinin diğer merkezlerinde bulunan kil kaplar arasında da görülmektedir. Bu bakımdan özellikle Büyük Hanlar kurganından keşfedilen çömleğin desen motifi bizim örneğimizle benzerlik göstermektedir (Гүсейнова, 1989, s. 109). Üçüncü çömleğin formu diğerlerinden farklıdır. Bikonik çömleğin dibi halka şeklindedir (Fig. 16, 3). Gövdenin ön tarafında mantar şeklinde bir çıkıntı bulunmaktadır. Mantar biçimli çıkıntıya sahip bu tip testilere İlisu, Hanlar, Haçbulak ve diğer mezarlıkların malzemeleri arasında rastlamak mümkündür. Gazhan'da bulunan çömleğin desen motifi Hocalı-Gedebey çanak çömleklerine benzese de özgünlüğü açısından farklılık göstermektedir. Küpün dış yüzeyi iyice cilalanmış ve çizgilerle bezenmiştir. Desenler, birbirinin içine yerleştirilmiş dört eşmerkezli dairenin birbirine bağlanmasından oluşmaktadır. Birbirine bağlı dairelerin yerleşim kompozisyonu özellikle dikkat çekicidir. Kompozisyonun merkezinde birbirine bağlı beş eşmerkezli daire, sağ ve sol taraflarında da yine beş eşmerkezli daire bulunmaktadır. Araştırmacıların fikrine göre bu figürler eski insanların ideolojik görüşleriyle ilişkilidir (Baxşəliyev 2008, s. 73-78; Гүсейнова, 1989, s. 98, s. 113-114).

Figür 18

Larican (1-4), Gence (5) ve Haçbulak (6) Kurganlarının Buluntuları / Findings from the Larican (1-4), Gence (5) and Haçbulak (6) Kurgans (5- Y. Gummel; 6- H. Kesemenli; 1-4- A. Hejebri Nobari)

Larican Nekropolü

Bu nekropol, Aras Nehri'nin güneyinde, Kuzey Batı İran'da, Güney Azerbaycan'ın Larican köyünün yakınında, Hudaferin köprüsünün güneyinde yer almaktadır (Ghouchi & Hejebri, 2021, s. 174). Nekropolde toprakta kazılmış mezarların üzeri taş karışık toprakla kapatılmıştır. 2007-2010 yılları arasında bu nekropolde A. Hejebri Nobari başkanlığında arkeolojik kazılar yapılmış ve kazı sonuçları A., Ghouchi ve A. Hejebri Nobari tarafından yayınlanmıştır (Ghouchi & Hejebri Nobari, 2021). Bilindiği gibi, Hocalı-Gedebey Kültürü'nde mezarların toprak ve taş kurganla örtülü farklı türleri vardır. İ. Caferzade'ye göre toprak kurganlar nehir taşlarından kurulmuş taş kurganlardan daha önceki dönemlere aittir (Джафарзаде, 1941, s. 18). Azerbaycanlı araştırmacıların çoğu küçük toprak kurganların daha önceki döneme ait olduğunu kabul etmektedirler (Ceferov, 2000, s. 136; Guseynova, 1989, s. 45). Nekropoldeki mezarların armağanları

ağırlıklı olarak çanak çömlek, hançerler (Fig. 18, 1-3) ve baltalardan (Fig. 18, 4) oluşmaktadır. Bronz hançerlerin bir kısmı Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait hançerlere benzemektedir (Hejebri, 2010, fig. 25). Bunlardan 2 (Hejebri, 2007, s. 108, fig. 7), 4 (Hejebri, 2008, s. 116, fig. 16), 9 (Hejebri 2008, s. 246, fig. 43) ve 10 (Hejebri, 2008, s. 269, foto 139) numaralı kurganlarda bulunan hançerler Hocalı-Gedebey hançerlerinin birebir aynısıdır. Bunlar namludan ayrı dökülmüş konik başlıklı hançerlerdir. Namlunun omuzuna Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait hançerlerde olduğu gibi delikli kuşaklar geçirilmiştir (Fig. 18, 6). Larican kurganlarından bulunan baltalar da Hocalı-Gedebey Kültürü için karakteristiktir (Fig. 18, 5).

Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Nahçıvan'ın Geç Tunç-Erken Demir Çağı Kültürüne Etkisi

Arkeolojik araştırmalar MÖ 2. binyılın sonu ve MÖ 1. binyılın başında, Azerbaycan'ın batı bölgelerine özgü Hocalı-Gedebey Kültürü'nün güneye doğru yayıldığını göstermektedir. Bu yayılma, Nahçıvan ve Hudaferin'deki Hocalı-Gedebey Kültürü'ne özgü, çizgi ve kazıma desenli gri renkli çanak çömleğin yanı sıra desenleri beyaz hamurla kaplamalı kaplarda ve bu kültüre özgü konik başlı hançerlerde de açıkça görülmektedir.

Çanak Çömlek

Nahçıvan'da bulunan Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait merkezler incelendiğinde, bu kültürü oluşturan kavimlerden bazılarının hayvancılık yaparak göçebe bir yaşam tarzı yaşadıklarını göstermektedir (Bahşaliyev, 2002, s. 73-74). Dolayısıyla, yerleşimler mevsimlik bir yapıya sahip olduğundan, bu kültüre ait merkezlerde kültür tabakasının varlığı tespit edilmemiş, arkeolojik malzeme yüzey buluntuları ile temsil edilmiştir. Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Nahçıvan'ın Geç Tunç - Erken Demir Çağı kültürüne etkisi çanak çömlek tiplerinde açıkça görülmektedir. Nahçıvandaki merkezlerde beyaz macunla kakmalı çanak çömlek ürünler çok sayıda bulunmuştur (Fig. 17, 1, 2). Nahçıvan'da Hocalı-Gedebey Kültürü'nün etkisini yansıtan toprak mezarlarda ve taş sandukalarda az sayıda desenleri beyaz macunla kaplamalı çanak çömlekler, her iki gruba ait mezarlarda ise yiv bezemeli çanak çömlekler bulunmuştur. Sarıdere Nekropolü'nde birbirine yakın yerleşen toprak mezarlar ve taş sandukalar ortaya çıkarılmıştır. Gerçekler, bu dönemde Hocalı-Gedebey Kültürü'nü oluşturan boylar arasında siyasi ve kültürel bir birleşme sürecinin yaşandığını doğrulamaktadır. Hocalı-Gedebey Kültürü'nün karakteristik çanak çömlek tipleri de Nahçıvan merkezlerinden bilinmektedir. Bu tip çanak çömlekler Kültepe I (Абибуллаев, 1982, s. 313), Kültepe II (Алиев, 1991, s. 124), Şahtahtı, Kolanı, Sarıdere, Boyahmed, Hakkıklık ve diğer yerleşimlerde görülmüştür (Bahşaliyev, 2002, s. 73-74; Бахшалиев, 1991, s. 217-227). Bu dönemde Nahçıvan'ın Boyalı Kaplar Kültürü'ne ait merkezlerinde Hocalı-Gedebey Kültürü için karakteristik olan mantar biçimli çıkıntıya sahip ve desenleri beyaz macunla kaplamalı kaplar (Nərimanov, 1958, XX tablo) görülmektedir. Boyalı Kaplar Kültürü için karakteristik olan çaydanlık tipi kaplar ise Hocalı-Gedebey tipi merkezlerde bulunmaktadır. Bu Nahçıvan'daki farklı boylar arasında siyasi ve kültürel birleşme sürecinin devam ettiğini göstermektedir (Bahşaliyev, 1997, s. 37). Boyalı Kaplar Kültürü'nün yaygın olduğu Kültepe I, Kültepe II ve Şahtahtı'da Hocalı-Gedebey Kültürü çanak çömleklerinin görülmesi, bu yerleşimlerde belirli bir nüfus grubunun yerleştiğine işaret etmektedir. Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Nahçıvan'ın Geç Tunç - Erken Demir Çağı kültürüne etkisi bu kavimlerin güneye doğru hareketi ile bağlantılı olmalıdır (Bahşaliyev, 2002, s. 73). Bu, Güney Azerbaycan'ın Hudaferin köprüsü yakınında bu kültürün etkisini yansıtan eserlerin keşfiyle de doğrulanmaktadır. Kültepe I, Kültepe II, Şahtahtı, Yurdçu, Kızılburun ve diğer yerleşimlerde Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait çanak çömleğin görülmesi, bu kavimlerin Nahçıvan'ın Aras boyu vadisindeki merkezlerde yerleştiğini de göstermektedir.

Bronz ve Süs Eserler

Bronz hançerler Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Güney Kafkasya, Nahçıvan ve Kuzezbati İran'da, Güney Azerbaycan'daki etkisini gösteren en önemli maddi kültür örneklerinden biridir. Güney Kafkasya'daki bir grup hançerle ortak özellikler taşıyan bu tür hançerler, yalnızca Hocalı-Gedebey Kültürü'nün karakteristik özelliğidir ve bu kültürün yayıldığı bölge dışında hiçbir zaman görülmemiştir. Nahçıvan merkezlerinde bulunan hançerler iki türe ayrılabilir. Birinci tip hançerlerin üçgen namlusu konik başlıktan ayrı olarak dökülmüştür. Başlıkların içerisi boş olup çeperleri dörtgen ve üçgen deliklerle bezemelidir (Fig. 9, 1-2; Fig. 10, 2-3). Namlunun omuzuna yuvarlak delikli kuşaklar geçirilmiştir. Namlunun ortası dışbükey, sapı kısa ve bir perçin deliklidir. Bu tip hançerlerin örnekleri Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait Gedebey taş sanduka mezarlardan

(Avşarova, şek. 55, şek. 56; Ивановский, 1911, s. 108, şek. 4), Guşçu taş kutularından (Гуммель, 1940, s. 138), Haçbulak'dan (Kesemenli, 1965, s. 32; Kesemenli, 1987, tablo IV, 1), Ermenistanda Göyce Havzası'ndan (Sevan), Gürcistanda Samtavro mezarlığından (Xəlilov, 1959, s. 101) ve diğer mezarlıklardan bulunmuştur. MÖ X yüzyılda Güney Kafkasya'da yaygınlaşan ve İran'a da yayılan bu tip hançerler, MÖ 9-7. yüzyıllara kadar kullanılmıştır (Перегова, 1977, s. 72).

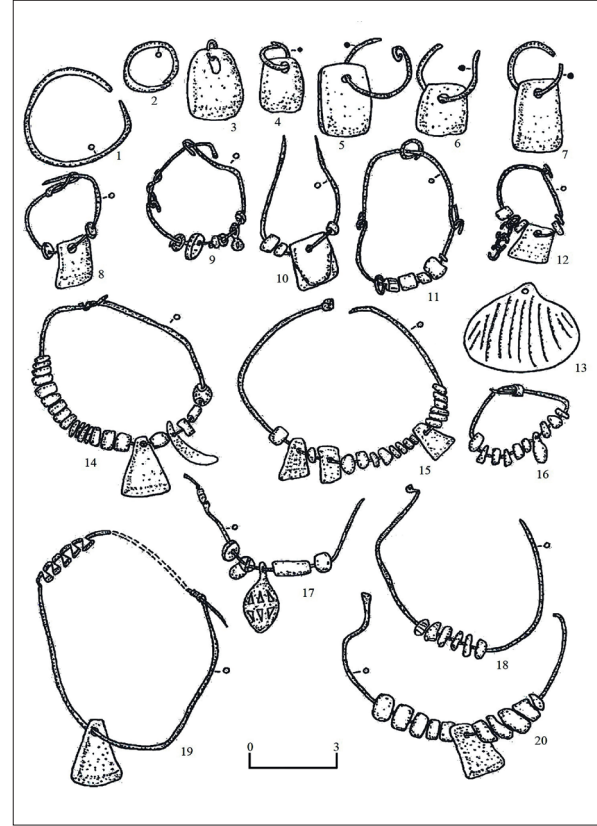
İkinci tip hançerlerin konik başları namlu ile birlikte dökülmüştür (Fig. 7, 1; Fig. 10, 1). Dörtgen zırha sahip olan namlu yiv bezemelidir. Hançerin namlu ile birlikte dökülen oval şekilli sapı, üçgenlerle süslenmiş konik bir başlık ile tamamlanmaktadır. Sapın ortasında ahşap kakmayı takmak için oval bir çerçeve bulunmaktadır. Sapın içerisinde ve konik başlığında çürümüş ahşap kakma kalıntıları korunmuştur. Bu tür hançerler Hocalı-Gedebey Kültürü'nün de karakteristik özelliğidir. Bu tür hançerler Gedebey (Avşarova, 2007, tablo 55, 4-7, tablo 56, 4), Hocalı (Ивановский, 1911, s.151), Mingeçevir (Асланов ve ark., 1959: tablo XIII, 4-14; Qaziyev, 1951, tablo II, 20-22, tablo III, 1-2) ve diğer nekropollerden bulunmuştur. Kolanı, Kumluk, Beyahmet ve Hudaferin nekropollerinde bu tür hançerlerin farklı türlerinin bulunması, bu kültürün güneye doğru yayılmasını doğrulayan temel gerçeklerden biridir.

Süs eşyalar arasında alınlıklar, düğmeler, yüzükler, iğneler, bilezikler, kolyeler ve diğerleri yer alır. En sevilen süs eşyaları küpelerdir. Yuvarlak kesitli tunç çubuktan yapılarak uçları sivrileştirilmiş birinci tip küpelerin bazıları açık ağızlı, bazıları ise uçları birbiri üzerine bindirilmiş şekildedir (Fig. 19, 1-2). İnce telden yapılmış ikinci tip küpelere dörtgen biçimde işlenmiş deniz kabuğu, akik, ya da alçı boncuklar takılmıştır. Çengelli küpeler diye bileceğimiz üçüncü tüp küpelerin bir ucu dövülerek şerit haline sokulmuş ve çengel şeklinde kıvrılmıştır (Fig. 19, 9-19). Küpelere dörtgen biçimde işlenmiş, ya da doğal deniz kabuğu, akik, alçı boncuklar, bazen de zincirler takılmıştır (Bahşaliyev, 1998, s. 8-9). Bu tip küpeler Gedebey taş sandukalarından (Xəlilov, 1959, tablo 8, 9) bellidir.

Yaygın kullanım görmüş süs eşyalarından biri de bileziklerdir (Fig. 8, 3). Bilezikler kesitte yuvarlak, yarım yuvarlak, dörtgen biçimli tunç çubuktan yapılarak açık ağızlı, uçları birbiri üzerine bindirilmiş şekilde yapılmıştır (Bahşaliyev, 1998, s. 9).

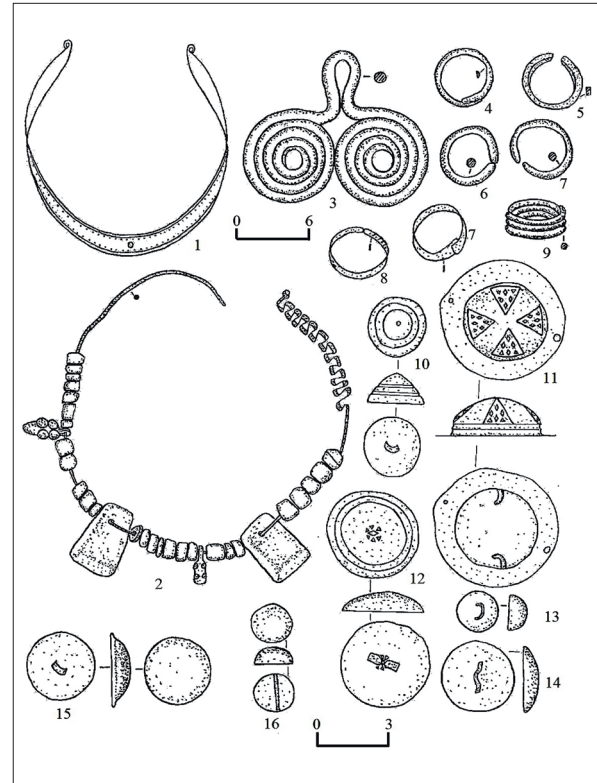
Figür 19

Kolanı Nekropolünden Bulunmuş Küpeler / Earrings found in the Kolanı necropolis (V. Bakhshaliyev)

Figür 20

Kolanı Nekropolünden Bulunmuş Takılar / Jewellery Found in the Kolanı Necropolis (V. Bakhshaliyev)

Alınlıklar (Fig. 8, 9) dövülerek ince şerit haline sokulmuş, uca doğru daralarak dışa, ya da içeri kıvrılmış basit tunç bantlardan yapılmıştır. Alınlıklardan biri düz hatlar ve noktalarla bezenmiştir (Fig. 20, 1). Bu tip alınlıklar Gedebeş taş sandukalarından (Xəlilov, 1959, tablo 10, 1) bellidir. Süs eşyalarının en yaygın türlerinden biri de tasmalardır (Fig. 20, 2). İnce tunç çubuktan yapılan bu eşyaların bir ucu, bazen de her iki ucu dövülerek şerit haline salınmış ve spiral şeklinde kıvrılmıştır. Bir ucu sivri, diğer ucu çengel şeklinde olan tasmalara tunç, akik, alçı boncuklar ve deniz kabuğu geçirilmiştir (Bahşaliyev, 1998, s. 9).

Tunç yüzüklerin iki farklı türü vardır (Fig. 20, 4-9). İlk türdekiler yuvarlak, ya da dörtgen tunç çubuktan yapılmıştır. Bunların ağızları açık, uçları birbirine dokunmuş, birbiri üzerine bindirilmiş şekildedir. Ayrıca 3 veya 4 spiralli, yuvarlak kesitli yüzükler de vardır (Bahşaliyev, 1998, s. 9). Düğmeler yaygın kullanım görmüş süs eşyalarından biridir (Fig. 8, 4; Fig. 20, 10-14). Çapı 0,5-6 cm arasında olan düğmeler biçim açısından fazla çeşitlilik göstermezler. Kesitleri çoğu kez yarım küre şekilli, bazen de disk biçimlidir. Arka tarafına yerleştirilen ip delikleri şerit haline sokulmuş çıkıntılarla oluşturulmuştur. Bunlar bazen düğmelerin ağız kenarlarını birleştiren düz çubuk şeklindedir (Fig. 20, 16). Kimilerinin üzeri üçgen delikler, kimileri ise yivlerle (Fig. 20, 10-11) bezemelidir (Bahşaliyev, 1998, s. 10).

Süs eşyalar arasında çift spiraller (Fig. 8, 1, 2), bir amulet olarak kullanılabilecek kuş figürleri (Fig. 7, 5, 6), iğneler (Fig. 8, 6), üçgen deliklerle bezenmiş diskler (Fig. 8, 5) de vardır (Bahşaliyev, 1998, s. 10). Bu tip süs eşyaları, örneğin çift spiraller (Nərimanov, 1958, XV tablo, 2) tunç diskler (Xəlilov, 1959, s. 112, XXIII tablo, 6), kuş figürleri (Nərimanov, 1958, XVII tablo, 5-6; Xəlilov, 1959, s. 112, XXV tablo, 1-4) Batı Azerbaycan'daki Hocalı-Gedebeş merkezlerinden bellidir.

Hocalı-Gedebeş Kültürü ve Etiuniler

Hocalı-Gedebeş Kültürü, Geç Tunç - Erken Demir Çağı'nda Güney Kafkasya'nın büyük bir kısmına yayılmış ve çağdaş kültürler üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan zengin maddi kültür örnekleriyle öne çıkmaktadır. Araştırmalar, Hocalı-Gedebeş Kültürü'ne ait boyların geniş bir alana yayılmasının, hem bu boyların yaşam tarzıyla, hem de bölgedeki siyasi olaylara onların yakın müdahalesi ile ilişkili olduğunu göstermektedir (Bahşaliyev, 2002, s. 71-72).

Arkeolojik araştırmalar MÖ 1. binyılın başlarında Güney Kafkasya'da Urartu istilalarının arttığını göstermektedir. Culfa ilçesine bağlı Hoşkeşin köyü yakınlarında bulunan İlandağ yazıtında, Urartu Kralı İşpuini ve Menua'nın ismi geçmektedir. Bu yazıt kralların MÖ 820 ve 810 yıllarındaki askeri saldırılarını ve zaferlerini anlatmaktadır. Bu yazıtta göre İşpuini ve Menua, Arsikua ve Ayanianu topraklarını işgal etmekten, Pluadi'ye yazıt yerleştirmekten ve Urartu Tanrısı Haldi onuruna kurban kesmekten gurur duymaktadırlar. Yazıtta şöyle yazmaktadır:

Tanrı Haldinin azameti ile İşpuini Sarduri'nin oğlu ve Menua İşpuini'nin oğlu Arsine şehrinin ülkesini zapt ettiler, İş [...şehrinin] ülkesini, Arsikua şehrinin ülkesini, Ayanianu şehrinin ülkesini zapt ettiler, dağıttılar. Pluadi Ülkesinde onlar Tanrı Haldi'ye tapınak yaptılar ve emrettiler: "Pluadi Ülkesinde Tanrı Haldi'ye öküz ve koyun, Haldi'nin hanımına inek kurban kesilsin" (Qaşqay, 2006, s. 107). Yazıt metninde Urartuların Arsikua ve Ayanianu topraklarını işgal ettikleri belirtilmektedir. Ancak araştırmalar Urartuların bu bölgeyi hiçbir zaman işgal etmediğini gösteriyor. Çünkü yazıtın konulduğu Pluadi Aras'ın güneyinde İran topraklarında bulunmaktadır. Nahçıvan'da Urartu kalelerinin inşasına ait hiç bir epigrafik veya arkeolojik bir kanıt bulunmamaktadır. Urartular sadece bu bölgeye işgal yürüyüşleri yaptılar ancak burada tutunamadılar. Bu nedenle Pluadi'de tanrı Haldi'ye ithaf edilen anıt diktiler.

Etiuni Ülkesi Urartu yazıtlarında en çok adı geçen ülkelerden biridir. Horhor, Sarıkamış, Surp-Sohak, Erivan, Sisian yazıtlarında Etiuni Ülkesi'nden bahsedilmiştir. Horhor yazıtında Etiuni Ülkesi'nin adı beş kez hatırlanmıştır (Питро́вски, 1959, s. 70). Urartu kralı I. Argişti'nin yazıtında şöyle yazıyor: "Tanrı Haldi yürüdü, kendi silahıyla Etiuni ülkesini fethetti. Kikhuni şehri ülkesini fethetti, Argişti'nin önünde onları mağlup etti... Gölün kıyısında bulunan Kikhuni şehri ülkesini fethettim, Alishu şehrine ulaştım, oradan erkekleri ve kadınları götürdüm" (Qaşqay, 2006, s. 110). Yazıt metninden de anlaşılacağı üzere I. Argişti'nin seferleri sırasında Etiuni Ülkesi'nin bir kısmı Urartular tarafından işgal edilmiştir.

Urartular, Etiuni boylarının en kuzeyde, Gökçe (Sevan) Gölü yakınında hatırlasalar da, bu boyların Nahçıvan civarında bulunan büyük bir kabile birliği olduğunu da belirtmek gerekir. M. Salvini'ye göre Etiuni Ülkesi Aras Nehri'nin kuzeyinde yer alıyordu (Salvini, 2006, s. 70). I. Argışti Etiuni Ülkesi'ni fetih ettiğini söylese de ancak bu ülkedeki isyanlar durmamıştı. I. Argistin'in oğlu Sarduri, defalarca Güney Kafkasya'ya yürümüş, Aras vadisinde yerleşen Etiuni Ülkesi'ne saldırmış ve isyanları bastırdıktan sonra Urmiye havzasına dönerek tekrar Etiuni Ülkesi'ne saldırmış, Etiuni Ülkesi'nin Erah ve Abiliani bölgelerini işgal etmiştir (Мещанинов, 1926, s. 35). Urartu Kralı bu illerdeki isyanları bastırmak için üç kez sefer yapmıştır (Мещанинов, 1926, s. 35).

Urartu kralı II. Argışti'nin Nahçıvan civarında bulunan Sisian yakınlarındaki yazıtında şöyle denmektedir: "Etiuhi Ülkesi'nin kralı yanıma geldi ve ülkesinin vergisini bana verdi..." (Qaşqay, 2006, s. 118). Yazıtın metni Gökçe (Sevan) Gölü havzasında yaşayan Etiuni kabile birliğinin Nahçıvan yakınlarında bulunduğunu belirtmekte ve bu konfederasyonun geniş bir alanı kapladığını doğrulamaktadır. Yazıtın metninden Etiuni Konfederasyonu'na bağlı olan kabilelerin haraç ödeyerek işgalden kurtuldukları ve Urartulara göreceli bağımlılıklarının da olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, Etiuni Konfederasyonu'nun İrekua ismi verilen yerli kabileler tarafından oluşturulduğuna inanmaktadırlar. (Salvini, 1995, s. 40). MÖ II. binyılın sonunda Hocalı-Gedebey Kültürü'nün temsil ettiği boylar (Bahşaliyev, 2002, s. 33-34) yabancı işgalcilere karşı mücadelede önemli rol oynamıştır. Hocalı-Gedebey Kültürü'nün yayıldığı Azerbaycan'ın batı bölgelerinin Kafkas kaynaklarında Uti (Kalankaytuklu, 1993, s. 17), Yunan kaynaklarında ise Otena olarak anılması oldukça dikkat çekicidir (Bahşaliyev, 2021, s. 158). Kaynakların verdiği bilgiler Etiuni boylarının Aras Nehri ile Gökçe (Sevan) Gölü arasına yerleştiğini söylememize olanak sağlamaktadır. Salvini, Etiuni Ülkesi'nin Güney Kafkasya'da bulunan bir bölgenin ismi olduğunu söylemiştir (Salvini, 2002, s. 51). Araştırmacılar bu bölgenin Sarıkaş ile Gökçe (Sevan) Gölü'nün kuzeybatı kıyıları arasında yer aldığını belirtmişlerdir (Salvini, 2002, s. 37; Diakonoff & Kashkai, 1981, s. 34-35; Çilingiroğlu, 1994, s. 62).

Yukarıda da söylediğimiz gibi bu dönemde Nahçıvan'da Hocalı-Gedebey Kültürü yaygınlaşmıştır. Uti ilinin sınırlandırılmış olduğu bölgenin Hocalı-Gedebey Kültürü'nün yayıldığı alanla örtüştüğünü belirtmek gerekir. Yapılan araştırmalar sırasında Oğlankale'de Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait çanak çömlek de bulunmuştur (Ristvet ve ark., 2012, s. 321-362). Oğlakale'de yapılan araştırmalar, MÖ 9. ve 8. yüzyıllarda bu kalenin etrafında oluşan küçük devletin belli bir aşamada Urartuların savaştığı Etiuni Konfederasyonu'na bağlı olduğunu göstermektedir (Бахшалиев, 2012, s. 12-15; Bahşaliyev, 2021, s. 36-37). Bu bilgilerden yola çıkarak Nahçıvan'a yayılan Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Etiuni boylarıyla ilgili olduğunu, Etiuni kabileleri ile yapılan ittifak nedeniyle Urartuların bu bölgeyi işgal edemediğini söyleyebiliriz.

Değerlendirilme

Hocalı-Gedebey Kültürü'nün tarihlendirilmesi ile ilişkili çeşitli görüşler bulunmaktadır. 19. yüzyıldan bilim dünyasına tanıtılan Hocalı-Gedebey Kültürü, araştırmacılar tarafından esas olarak MÖ XIV-VII. yüzyıllara ait edilmektedir. Bu kültüre özgü hançer ve süs eşyalarının Orta Demir Çağı'na kadar varlığını sürdürdüğü söylenebilir. 11 numaralı Hocalı kurganında Asur kralı Adadnirari'nin adının yazılı olduğu bir boncuğun bulunması (Fig. 21), bu kültürün Yakın Doğu'nun eski devletleriyle temas halinde olduğunu göstermektedir. Bazı araştırmacılar bu boncuğu MÖ XIII-XI. yüzyıllara, bazıları ise X-VIII. yüzyıllara ait etmiştir. Son zamanlarda ise bu boncuğun IV. Adadnirari'ye ait olduğu görüşü ortaya çıkmıştır (Xəlilov, 1959, s. 126). Ayrıca, Gedebey bölgesindeki taş sanduka mezarlarda İskit tipi ok uçlarının da bulunması (Xəlilov, 1959, s. 95, 155, XIX tablo, 4, 5), Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Orta Demir Çağı'na kadar devam ettiğinin kanıtıdır.

Figür 21

Asur kralı Adadnirari'nin Adının Yazılı Olduğu Bir Boncuk / A Bead with the Name of the Assyrian King Adadnirari (К. Кушнарева)

Başlangıçta yalnızca mezarlardan bilinen bu kültürün kökeni hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmış ve yukarıda belirtildiği gibi bazı araştırmacılar bu kültürün batıdan göç yoluyla Güney Kafkasya'ya yayıldığını kanıtlamaya çalışmışlardır (Belck, 1893, s. 61-82). XIX. yüzyılda amatör Avrupalı araştırmacılar, Güney Kafkasya'daki arkeolojik merkezlerde "büyük halkların" izlerini veya etkilerini araştırmışlardır (Минкевич, 1956, s. 18-19). Ancak Rus bilim adamı A. A. İessen, Güney Kafkasya bronz eserlerinin yerel hammaddeden yapıldığını kanıtlayarak göç teorilerine ağır bir darbe vurmuştur (Иесен, 1935, s. 161-164). M.A. Huseynova, araştırmasında Hocalı-Gedebey Kültürü'nde çanak çömlek ve ölü gömme geleneklerinin kendine özgü özellikleriyle ayırt edilen 3 grup belirlemiştir (Гусейнова, 1989, s. 86). Araştırmacı desenleri beyaz kaplamalı çanak çömlekle karakterize edilen ilk grubu Hurilere, baskı ve çizgi bezemeli gri çanak çömlek, bronz hançerlerle karakterize edilen taş sanduka tipi mezarları ise yerel kabilelere ait etmiştir. M.N. Pogrebova, ahşap yapılar, at iskeletleri ve yivli çanak çömlekle karakterize edilen merkezleri İranlılara veya Hint-Avrupalılara ait etmiştir (Погребова, 1977, s. 131-136). Yapılan araştırmalar, Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait merkezlerde at iskeletleri bulunan mezarların çok az olduğunu göstermektedir. Öte yandan arkeolog H. Caferov, Geç Tunç - Erken Demir Çağı'nda at yetiştiriciliğinin yaygınlaşmasıyla birlikte at totemi ve ata tapınım gibi yeni unsurların ortaya çıktığını belirtmiş ve atların mezarlarda gömülmesini de bununla ilişkilendirmiştir (Cəfərov, 2000, s. 146). Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait bazı mezarlarda görülen ölü yakma uygulaması da Orta Tunç Çağı'na ait 2 numaralı Karacemirli kurganından (Guseynova, 2011, s. 41) ve Goranboy bölgesindeki İlk Tunç Çağı'na ait Uzun Rame kurganından (Cəlilov, 2013, s. 125-128) bilinmektedir. Bunlara bakıldığında, Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Erken ve Orta Tunç Çağı gelenekleri temelinde oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu kültürün oluşumunu, Orta Tunç Çağı'nda Azerbaycan'ın kuzeyinde yaygınlaşan ve kaynağını Kura-Aras Kültürü'nden alan gri renkli çanak çömlek büyük ölçüde etkilenmiştir.

V. Bakhshaliyev, araştırmalarına dayanarak, Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Azerbaycan'ın batısında ortaya çıktığını ve oradan güney illerine yayıldığını söylemiştir. Elde edilen bilimsel sonuçlar, MÖ 2. binyılın sonu - MÖ 1. binyılın başında Hocalı-Gedebey Kültürü kabilelerinin Nahçıvan üzerinden Kuzeybatı İran'a göç ettiğini ve bu kabilelerden bir kısmının Nahçıvan'a yerleştiğini göstermektedir (Bakhshaliyev, 2002, s. 71-72).

Geç Tunç ve Erken Demir Çağı'nda, Güney Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde gri renkli çanak çömlekle karakterize edilen arkeolojik kültürler ortaya çıkmıştır. Bu dönemin kültürü Gürcistan'da "Lçaşen-Tsitelgori Kültürü" (Akhvlediani, 2005, s. 262), Ermenistan'da ise "Lçaşen-Metsamor Kültürü" (Пилипосян, 2024, s. 119-126) olarak tanımlanmıştır. A. Özfirat, Ağrı Dağı çevresindeki Bozkurt kurganlarındaki buluntuların Lçaşen-Metsamor ile alt bölgesel bir özgüllük gösterdiğini söylemiştir (Özfirat, 2022, s. 14). Bu dönemde Güney Kafkasya'da yerel kültürler oluşmuş olabilir. Urartu kaynaklarında o döneme ait Güney Kafkasya ülkeleriyle ilgili bilgiler bulunduğunu da söylemeliyiz. İğdır'daki İrekua Ülkesi, Batı Azerbaycan'daki Etiuni Ülkesi, İşkigulu Ülkesi, Gu-Albani Ülkesi, Gürcistan'daki Kulha Ülkesi, Guriania Ülkesi hakkında Urartu belgelerindeki bilgiler, burada yerel krallıkların varlığından bahseder (Bahşaliyev, 2021, s. 35-40). Ancak Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait bulguların ve bu kültürler arasındaki etkileşimi dikkate almadan bilim insanlarının "Lçaşen-Tsitelgori Kültürü" veya "Lçaşen-Metsamor Kültürü" gibi tanımlarını doğru bulmuyoruz. Ayrıca bazı araştırmacılar Lçaşen-Tsitelgori Kültürü'nün ondan daha önceki Samtavro Kültürü ile bağlantısının olmadığını söylemişlerdir (Akhvlediani, 2005, s. 262). Bulgular Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Güney Kafkasya kültürleri üzerinde geniş çapta etki yaptığını, aynı zamanda Ermenistan ve Gürcistan'ın bazı bölgelerine yayıldığını gösteriyor. Kuzey Kafkasya'da Koban Kültürü merkezlerinde bulunan, desenleri beyaz macunla kaplamalı çanak çömleğin Hocalı-Gedebey Kültürü ile ilişkisi olmadığı söylense de (Nərimanov, 1958, s. 99) Gürcistanın Kvemo Kartli bölgesinde, Sasireti'de Koban türü baltaların bulunması Kuzey ve Güney Kafkasya kültürleri arasındaki etkileşimin göstergesidir. Bu dönemde Hocalı-Gedebey Kültürü ve Doğu Anadolu kültürleri arasındaki etkileşimden de söz edilebilir. Ancak Doğu Anadolu'daki gri renkli çanak çömlekle karakterize edilen kültürlerin Hocalı-Gedebey Kültürü'ne, Lçaşen-Tsitelgori Kültürü'ne ya da Lçaşen-Metsamor Kültürü'ne değil, yerel kabilelere ait olduğunu düşünmekteyiz.

Sonuç

Arkeolojik araştırmalar, Azerbaycan'ın batı bölgelerinde oluşan Hocalı-Gedebey Kültürü'nün kökeninin, Erken ve Orta Tunç Çağı'nda Azerbaycan'da oluşan kültürlerle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Hocalı-Gedebey Kültürü'nde yaygın olarak kullanılan bronz ürünlerin yerel bakır yataklarından elde edilen metalin kullanılarak yapılmış olması da, bu kültürün Avrupa'dan göç yoluyla gelmediğini ve Avrupa kültürleriyle hiçbir bağlantısının olmadığını göstermektedir. Ayrıca, günümüz Gürcistan ve Ermenistan topraklarındaki Hocalı-Gedebey merkezlerini "Lçaşen-Tsitelgori Kültürü" veya "Lçaşen-Metsamor Kültürü" olarak tanıtmak son derece yanlıştır. Nahçıvan, Gürcistan ve Ermenistan'da Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait maddi kültür örneklerinin bulunması, Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde oluşan bu kültürün ana merkezinden batıya ve güneye yayıldığını göstermektedir. Aras'ın güneyinde Larican nekropolü keşfedilmiş olmasına rağmen diğer yerleşimler şimdilik bulunmadığından bu kültürün güneye, aynı zamanda Doğu Anadolu'ya yayılımının sınırlarını tam olarak belirlememize olanak vermemektedir. Ancak arkeolojik bulgulara dayanarak Hocalı-Gedebey boylarının yoğun olarak Gürcistan'ın güneyinde, Nahçıvan'da, günümüz Ermenistan'ındaki Gökçe (Sevan) Havzası'nda sık bulunduğunu söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, Urartular, günümüz Ermenistan topraklarının bir kısmını ele geçirip Teişebaini (Karmir Blur), Argıştihinili (Armavir Blur) ve Erebuni (Arin Berd) şehirlerini kurduktan sonra Azerbaycan'ın batı topraklarına ve Nahçıvan sınırlarına yerleşmişlerdir. Urartu kralı II. Argışti'nin yazılarında Nahçıvan yakınlarındaki Sisyan bölgesindeki Etiuni Ülkesi'nden söz edilmesi, Azerbaycan'ın batı topraklarında Etiunilerin yaşadığını göstermektedir. Bu dönemde Azerbaycan'ın batı topraklarında oluşan kültür Hocalı-Gedebey Kültürü'dü. Yazılı kaynaklarda Azerbaycan'ın batı topraklarının Uti ve Otena olarak anılması, Hocalı-Gedebey Kültürü'nün Etiunilerle bağlantılı olabileceğini söylememize olanak sağlamaktadır. Hocalı-Gedebey Kültürü'ne ait mezarlarda İskit maddi kültürü örneklerinin bulunması da Etiunilerin zamanla İskitlerle karıştığını da doğrular niteliktedir.

Extended Abstract

NEW DATA ON THE ORIGIN AND SPREAD OF THE HODJALI-GEDEBEY CULTURE TO NAKHCHIVAN

The Nakhchivan region occupies a geostrategic advantageous position between the Near East and the South Caucasus. Research indicates that relations between the countries of the Near East and the South Caucasus continued into the Bronze and Iron Ages. The Hodjali-Gedebey Culture, thought to have originated in the Karabakh region of Azerbaijan, is one of the major cultures of the South Caucasus. Research confirms that this culture was not limited to the Karabakh region but spread to Georgia (Akhvlediani, 2005, pp. 258-295), Armenia (Akhvlediani, 2005, p. 260), as well as to the southern lands of Azerbaijan, Nakhchivan and south of the Aras River (Ghouçi & Hejebri, 2021, p. 174). Archaeological findings discovered during our research in Nakhchivan in 2005-2006 revealed new facts confirming the southward expansion of the Hodjali-Gedebey Culture (Figure 1). The new finds discovered in Nakhchivan have not been adequately studied. Our aim in this study is to evaluate the southward expansion of the Hodjali-Gedebey Culture with new findings and to investigate its connection with the Etiuni tribes.

Literature Review

Although centers of the Hodjali-Gedebey Culture have been known since the 19th century, scientific study of this culture began in the 1920s, after the establishment of Soviet power. Initially revealed only through cemeteries, settlements belonging to this culture were later discovered. Among the most important of these settlements, Ganja, Mingəçevir, Babadərviş, and Sarıtepe have been examined through archaeological research (Başsalıyev, 2007, pp. 192-203). Centers belonging to this culture have been studied by dividing them into the Karabakh, Ganja, and Gedebey groups (Гусейнова, 1989, p. 10). This culture has been introduced by researchers under various names. The Hodjali-Gedebey Culture was named as the “Ganja-Karabakh Culture” by B.A. Kuftin (Куфтин, 1941, pp. 65-75; Bünyadov, 1960, p. 73). In the 1930s of the 20th century, various Soviet archaeologists began to investigate monuments of this culture under the name “Hodjali-Gedebey Archaeological Culture” (Qədirova, 2016, p. 79). However, K. Pizchelauri added the middle basin of the Kura River to the distribution area of the Hodjali-Gedebey Culture and archaeological centers of the Shida-Kartlı region named “Central Transcaucasian Culture” (Pizchelauri, 2005, p. 140). N.V. Minkevich-Mustafayeva proposed naming this culture as the “Late Bronze - Early Iron Age Culture of Central and Eastern Transcaucasia” (Минкевич-Мустафаева, 1962, p. 137). Recently, some researchers have preferred the term “Lchashen-Tsitelgori Culture” instead of “Central Transcaucasian Culture” (Akhvlediani, 2005, p. 262). This culture, widespread in Armenia, was named “Lchashen-Metsamor Culture” by a group of scientists (Пилипосян, 2024, p. 119-126). However, in the archaeological literature, researchers prioritize the name “Hodjali-Gedebey Culture”.

Method

This study evaluated the spread of the Hodjali-Gedebey culture in western Azerbaijan based on new data found in Nakhchivan and Northwest Iran. The study examined the typical characteristics of the Hodjali-Gedebey culture, the necropolis containing pottery, weapons and ornaments unique to this culture, and the settlements belonging to these necropolises. The findings in this study were discovered during excavations in Nakhchivan and northwestern Iran. Material cultural remains, sources, excavation reports, and spectral analyses of metal artifacts were analyzed. The findings were evaluated based on typological analysis, and publications examining the Hodjali-Gedebey culture were also used. The region where the Etiuni tribes settled was determined based on the extent of the Hodjali-Gedebey culture and information from inscriptions describing the incursions of the Urartian kings into the South Caucasus.

Centres of Hodjali-Gedebey Culture in Nakhchivan

Pottery, weapons, and ornamental motif of the Hodjali-Gedebey Culture were discovered in settlements and burial sites in Nakhchivan between the end of the 2nd and the beginning of the 1st millennium BC. The Hodjali-Gedebey Culture, which emerged first in the mountainous regions of Nakhchivan and later in the plains of the Aras Valley, is characterized primarily by gray pottery (Baxşəliyev, 2002, pp. 21-51). These centers, located in Nakhchivan, a part of the Republic of Azerbaijan, were discovered through excavations and surveys (Baxşəliyev, 2002, pp. 4-72).

Disussions

Introduced to the scientific world in the 19th century, the Hodjali-Gedebey Culture is primarily attributed by researchers to the 14th-7th centuries BC. The presence of Scythian-type arrowheads in stone cist graves in the Gedebey region (Xəlilov, 1959, pp. 95, 155, XIX table, 4, 5) confirmed that the Hodjali-Gedebey Culture continued into the Middle Iron Age. Various views have been put forward regarding the origin of this culture, initially known only from graves, and as mentioned above, some researchers have attempted to prove that this culture spread to the South Caucasus through migration from the west (Belck, 1893, pp. 61-82). In the 19th century, amateur European researchers searched for traces or influences of the “great peoples” in archaeological centers in the South Caucasus (Минкевич, 1956, pp. 18-19). However, Russian scientist A.A. Yessen dealt a heavy blow to migration theories by proving that Hodjali-Gedebey bronze artifacts were made from local raw materials (Иессен, 1935, pp. 161-164). The findings demonstrate that the Hodjali-Gedebey Culture was founded on Early and Middle Bronze Age traditions. Archaeological findings indicate that between the end of the 2nd millennium BC and the beginning of the 1st millennium BC, tribes of the Hodjali-Gedebey Culture migrated to Armenia, Georgia, Nakhchivan and to Northwestern Iran, with some of these tribes settling in Nakhchivan (Baxşəliyev, 2002, pp. 71-72). This culture has been named in Georgia as the “Lchashen-Tsitelgori Culture” (Akhvlediani, 2005, p. 262) and in Armenia as the “Lchashen-Metsamor Culture” (Пилипосян, 2024, pp. 119-126). Findings indicate that the Hodjali-Gedebey Culture had a widespread influence on the cultures of the South Caucasus.

Conclusion

Archaeological research indicates that the origins of the Hodjali-Gedebey Culture, which connected in the western regions of Azerbaijan, are linked to cultures that emerged in Azerbaijan during the Early and Middle Bronze Age. The fact that the bronze products commonly used in the Hodjali-Gedebey Culture were made using metal obtained from local copper deposits indicates that this culture did not migrate from Europe and had no connection with European cultures. Furthermore, it is wrong to naming the Hodjali-Gedebey centers in Georgia and Armenia as the “Lchashen-Tsitelgori Culture” or “Lchashen-Metsamor Culture”. The discovery of material culture examples belonging to the Hodjali-Gedebey Culture in Nakhchivan, Georgia, and Armenia indicates that this culture, which emerged in the Karabakh region of Azerbaijan, spread westward and southward from its main center. The mention of the Etiuni country in the Sisyan region, near Nakhchivan in the writings of the Urartian king Argishti II indicates that the Etiuni people lived in the western lands of Azerbaijan. The fact that the western lands of Azerbaijan are referred to as Uti and Otena in written sources allows us to conclude that the Hodjali-Gedebey Culture may be related to the Etiuni tribes. The discovery of examples of Scythian material culture in graves belonging to the Hodjali-Gedebey Culture also confirms that the Etiuni people intermingled with the Scythians over time.

Kaynakça

- Абибуллаев, О. А. (1982). *Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР*. Эм.
- Абибуллаев, О. А. (1961). Материалы шахтахтинского погребения. Известия АН Азербайджанской ССР. *Серия Истории, Философии И Права*, 5, 27-36.
- Akhvlediani, N. I. (2005). Problems of the chronology of late bronze age and early iron age sites in Eastern Georgia (Kvemo Sasireti Hoard). *Ancient Civilizations*, 11, 3-4, Leiden, 258-295.
- Асланов, Г. М., Вандов, Р.М. & Ионе, Г.И. (1959). *Древний Мингечаур*. Издательство АН Азерб. ССР.
- Avşarova, İ. N. (2007). *Xocalı-Gedebey mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə. XIV-VII əsrlər)*. Nurlan.
- Алиев, В. Г. (1991). *Культура эпохи средней бронзы Азербайджана*. Эм.
- Бахшалиев, В. Б. (1991). Могильник эпохи раннего железа на территории древней Нахичевани. *Российская Археология*, 4, 217-227.
- Novruzlu, Ə. İ. & Baxşəliyev, V. B. (1992). *Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri*. Elm.
- Бахшалиев, В. Б. (1995). Некоторые образцы изобразительного искусства из могильника Коланы. *Российская Археология*, 3, 205-207.
- Başşaliyev, V. B. (1997). *Naxçıvan arkeolojisi*. Arkeoloji ve Sanat.
- Başşaliyev, V. B. (1998). Naxçıvanda bir erken demir çağ nekropolü: Kolanı. *Belleten*, 233, 1-13.
- Başşaliyev, V. & Schachner, A. (2001). Das kammergrab von Yurdçu / Naxçıvan ein beitrage zur archaeologie der früheisenzeit Transkaukasiens und Ostanatoliens. *Studi Mikenei ed Egeo-Anatolici*, 5-23.
- Baxşəliyev, V. B. (2002). *Naxçıvanın erkən dəmir dövrü mədəniyyəti*. Elm.
- Бахшалиев, В. Б. (2005). *Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани*. Эм.
- Baxşəliyev, V. B. (2007). *Azərbaycan arxeologiyası*. Elm.
- Baxşəliyev, V. B. (2008). Son tunc və erkən dəmir dövrününə aid yeni abidə - Qazxan Nekropolu. *Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri*, № 5, 73-78.
- Бахшалиев, В. Б. (2012). Оглангала столица государства утиев. *Ирс*, 3 (57), 12-15.
- Baxşəliyev, V. B. (2023). *Naxçıvan arxeologiyası*. Əcəmi.
- Başşaliyev V. B., Ceylan, N., Baxşaliyev, E., Hasanova, H. & Memmedova, Z. (2024). Ubeyd Külterü'nün Güney Kafkasya'ya yayılımı ile ilişkili yeni veriler. *TUBA-AR*, 35, 35-50. <https://doi.org/10.22520/tubaar.1568146>
- Başşaliyev, E. V. (2021). *Urartuların Güney Kafkasya politikası*. Ecemi.
- Başşaliyev, E. & Baxşaliyev, V. (2019). Urartu Devleti'nin Güney Kafkasya Politikasında Naxçıvan'ın yeri. *AMİSOS*, 4, 15-34
- Başşaliyev, V., Ristvet, R., Gopnik H., Nugent, S. & Swerida, J. (2019). Kızkale yerleşmesi ve nekropolü. *TUBA-AR*, 25, 47-61.
- Бахшалиев, Э. & Бахшалиев, В. (2021). Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе. *Российская Археология*, 2, 187-197. <https://doi.org/10.31857/S086960630015375-1>.
- Belck, W. (1893). Waldemar Belck berichtet über archäologische Forschungen in Armenien. *ZfE*, 25, 61-82.
- Bünyadov, T. A. (1960). *Azərbaycan arxeologiyası*. Azərnəşr.
- Cəfərov, H. F. (2000). *Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəlində*. Elm.
- Cəlilov, B. (2013). Göygöl-Goranboy arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatlar. *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar*, 2012, 128-125.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu tarihi*. Ege Üniversitesi Yayını.
- Diakonoff, I. M. & Kashkai, S. M., (1981). Geographical names according to Urartian texts. *Repertoire Geographique des textes Cuneiformes*, 9, 34-71.
- Джафарзаде, И. М. (1941). Ходжалинская экспедиция (земляной курган № 5). *Известия АзФАН ССР*, 2, 15-26.

- Джафарзаде, И. М. (1945). Развитие археологических работ в Азербайджанской ССР. *Известия АН Азерб. ССР*, 6, 161-162.
- Ghuochi, A. & Hejebri Nobari, A. (2021). *Larican Kurganları*, 1. Berikan.
- Xəlilov C. Ə. (1959). *Qərbi Azərbaycanın tunc dövrü və dəmir dövrünün əvvəllərinə aid arxeoloji abidələri*. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.
- Qaşqay, S. (2006). *Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə*. Təhsil.
- Qaziyev, S. M. (1951). Mingeçevirden tapılmış bəzi silahlardan. *Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti*, 5-31.
- Qədirova, N. (2016). *Avropa muzeylərində Qafqaz arxeoloji kolleksiyası*. Olmpkt.
- Гусейнова, М. А. (1989). *Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.)*. Элм.
- Гусейнова, М. (2011). *Из истории Южного Кавказа. Ходжалы-Гедабекская культура Азербайджана (XVI-IX вв до н.э.)*. Бизим китаб.
- Гуммель, Я. И. (1940). *Археологические раскопки в с. Куци*. В кн. *Археологические очерки*. Баку. Издательство АзФАН СССР, 128-144.
- Hejebri Nobari, A. (2007). *Khudaferin Bölgesinde, Birinci Sezon Kazı Çalışmaları*. Kültürel Miras Bakanlığı ve Tarbiat Moderes Üniversitesi'nin Ortak Araştırma Projesi, Tahran.
- Hejebri Nobari, A. (2008). *Khudaferin Bölgesinde, İkinci Sezon Kazı Çalışmaları*. Kültürel Miras Bakanlığı ve Tarbiat Moderes Üniversitesi'nin Ortak Araştırma Projesi, Tahran.
- Hejebri Nobari, A. (2010). *Khudaferin Bölgesinde, Üçüncü Sezon Kazı Çalışmaları*. Kültürel Miras Bakanlığı ve Tarbiat Moderes Üniversitesi'nin Ortak Araştırma Projesi, Tahran.
- Ивановский, А. А. (1911). По закавказью. *Материалы по Археологии Кавказа*, VI, 85-172.
- Исмаиладе, Г. С. (2008). *Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа*. Нафта-Пресс.
- Иессен, А. А. (1935). К вопросу о древней металлургии меди на Кавказе. *Известия ГАИМК*, 120, 7-216.
- Kalankaytuklu, M. (1993). *Albaniya tarixi*. Elm.
- Kesemenli, H. P. (1965). Хаџбулаџ даџ даџ qutu qəbirləri hakkında. *Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti*, VI, 32-43.
- Кесемени, Г. П. (1987). Случайные находки из с. Хачбулаг Дашкесанского района. *Материальная Культура Азербайджана*, X, 36-44.
- Кушнарева, К. Х. (1970). Ходжалинский могильник. *Историко - филологический журнал*, 3, 109-124.
- Куфтин, Б. А. (1941). *Археологические раскопки в Триалети*. Тбилиси.
- Мещанинов, И. И. (1926) Предположительные сведения о движении халдов в пределы Азербайджана. *Известия Азербайджанского Археологического Комитета*, II, 33-38.
- Минкевич, Н. В. (1956). *Ходжалы-Кедабекская археологическая культура эпохи поздней бронзы и начала железа в Азербайджане (кон. II тысяч. – I пол. I тысяч. до н.э.)*. Баку.
- Минкевич-Мустафаува, Н. В. (1962). О датировке и хронологических этапах некоторых памятников Азербайджана эпохи поздней бронзы и раннего железа. *Материальная Культура Азербайджана*, IV, 109-139.
- Müseyibli, N. Ə. & Axundova, G. K. (2013). Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti keramikasının ornamentlərinin etnoarxeoloji tədqiqi. *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası*, 2, 11-26.
- Müseyibli, N. & Ağalarzadə, A. (2013). *Həsənsu kurganı*. Nafta-Press.
- Nərimanov İ. H. (1958). *Gəncəşay rayonunun arxeoloji abidələri*. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Novruzlu, Ə., Baxşəliyev, V. (1993). *Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri*. Elm.
- Özfırat, A. (2022). Pre-Urartian (Early Iron Age) Grooved Pottery of the Local Communities of Eastern and Southeastern Anatolia (Nairi-Uruatri Lands) and its Influence in the Urartian Pottery. *The Journal of ceramic research*, 4, 1-35.
- Pizchelauri, K. (2005). *Die zentraltranskaukasische archaologischekultur des 14.-13.jn. v. chr.* Mezniereba.

Пегребова, М. Н. (1977). *Иран и Закавказье в раннем железном веке*. Наука.

Пиотровский, Б. Б. (1959). *Ванское царство*. Наука.

Пилипосян, А. С. (2024). Мецамор древнее городище эпохи бронзы и железа на территории Армении. *История и современное мировоззрение, 1*, 119-126.

Ristvet, L., Gopnik, H., Bakhshaliyev, V., Lau H., Ashurov, S. & Bryant, R. (2012). On the edge of empire: 2008-2009 excavations at Oğlanqala, Azerbaijan. *American Journal of Archaeology, 116*(2), 321-362.